

N.M.Həsənova

BAKİ
DÖVLƏT
UNİVERSİTETİ

N.M.Həsənova

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

www.bsu.edu.az
Ünvan: Bakı şəhəri,
AZ 1148, ak.Zahid Xəlilov küç., 33
Tel.: (+99412) 439 08 58 / 439 05 17
Faks: (+99412) 598 33 76
E-mail: info@bsu.edu.az

BSU

Bakı-2022

Dərs vəsaiti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

N.M.Həsənova

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ**

(Dərs vəsaiti)

*Bakı Dövlət Universiteti Elmi Şurasının
21 aprel 2022-ci il tarixli iclasının
qərarı ilə (protokol № 03) dərs vəsaiti
kimi nəşr hüququ verilmişdir.*

BAKİ–BDU–2022

Elmi redaktor: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**, akademik

Rəyçilər: **İsmayıl Babas oğlu Kazımov**, professor
Fikrət Abuzər oğlu Şiriyev, dosent

N.M.Həsənova. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti.
Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2022.– 162 səh.

“Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti” dərs vəsaitində nitq mədəniyyətinin tarixi, nitq anlayışı və onun parametrləri, ədəbi dil və onun normalar sistemi, meyarları, natiqlik sənəti, “səssiz” nitq və onu təşkil edən vasitələr nəzəri cəhətdən və praktik tərəfləri ilə şərh olunur.

Vəsait ali məktəblərdə nitq mədəniyyətinin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-9952-546-72-9

© Bakı Dövlət Universiteti, 2022

Akademik Ağamusa Axundovun əziz xatirəsinə

Ön söz

*Ana dilində danışmaq
böyük mədəniyyətdir*
Hegel

Bəşər tarixini yaddaşlara köçürən ən dəyərli vasitə dildir. Odur ki, hər bir xalq öz dilini varlığının təminatı kimi qorumağa və inkişaf etdirməyə çalışır. Təbii ki, burada dilin daxili zənginliyi, nitq imkanları da əsas rol oynayır. Azərbaycan dili də türk dillərindən biri kimi həmin göstəriciləri ilə lap qədimlərdən öz ədəbi dilinin tarixini yazaraq gələ bilən dillər sırasındadır.

Bu gün Azərbaycan dilinin, o cümlədən ədəbi dilin (nitqin!) milli əsaslarla inkişafında xalqın iradəsinin möhkəmliyi qədər, dövlət qayğısının da rolu böyükdür. Hətta bu qayğı və diqqət ciddi nəzarət üsullarına da yol açmışdır ki, bu da ana dilimizə olan sevginin aydın ifadəsidir.

Müstəqillik dövrümüzün ilk illərindən bu istiqamətdə verilən fərman və sərəncamlar, qəbul olunan mühüm qanunların sayəsində Azərbaycan dili ünsiyyət mədəniyyətinin mühüm tələblərinə cavab verən bir nitq nümunəsi olaraq ədəbi dilin bütün üslublarını ehtiva edə bilir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” (9 aprel 2013-cü il) sərəncamda əsas vəzifələrdən biri olaraq 3.1.9.-cu bənddə “dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi”nin göstərilməsi və həmin Proqramın icrasına dair Tədbirlər Planının 6.2.2.-ci bəndində “Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi”nin yer alması

ilə ana dilimizin nitq mədəniyyəti üzrə inkişaf etdirilməsi, həqiqətən də, zamanın əsas tələblərindən birinə çevrildi və çox ciddi addımlar atılmağa başlandı. Bunlardan ən başlıcası isə “nitq mədəniyyəti”ni əhatə edən çoxsaylı tədqiqatların aparılması, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması oldu.

Bizim təqdim etdiyimiz “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti” adlı dərs vəsaiti də həmin görülən işlərin davamı hesab oluna bilər. Təbii ki, bu əsərin ərsəyə gəlməsi üçün dil, nitq və nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı mümkün mövcud elmi ədəbiyyatlara istinad edilmiş, müxtəlif nitq proseslərini uzunmüddətli müşahidələr əsas götürülmüşdür. Və nəticə etibarilə, vəsait müəllifin Bakı Dövlət Universitetində “Nitq mədəniyyəti” fənnindən dediyi mühazirələr, həmin fənnin tədrisi zamanı ortaya çıxan suallar əsasında tərtib edilmişdir.

1. Nitq mədəniyyəti fənninin predmeti, məqsəd və vəzifələri

“Nitq mədəniyyəti”nin bir termin və bir fənn olaraq öyrənilməsi

Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin bir hissəsi olmaqla, mədəni ünsiyyət və ədəbi dillə çərçivələnmiş bir nitq fəaliyyətidir.

Hər bir elm sahəsinin konkret predmeti və obyektı olur. Həmin sahənin mövzu, məqsəd və vəzifələri də verilən əsaslarla müəyyənləşdirilir. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin elə bir sahəsidir ki, onun xüsusi, yəni özünəməxsus predmeti yoxdur. Bu, dilin nəzəri (fonetik, leksik və qrammatik) qayda-qanunlarını mənimsəyərək nitqə tətbiq etmək prosesindən başqa bir şey deyil. Yəni burada yeni bir dil hadisəsi deyil, həmin mövcud hadisələr zəminində ondan istifadə etmə üsulları öyrənilir. Bu anlayış haqqında ən bəsit tərif budur ki, dildə öyrənilən qayda-qanunların nitqdə uyğun şəkildə tətbiq edilməsini öyrənən elm sahəsinə **nitq mədəniyyəti** deyilir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti dildə öyrənilən bütün sistemin bir növ idraki-təcrübi yekunudur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu fənnin predmeti dilin qayda-qanunlar sisteminə əsaslanarsa da, formalaşmış bir elm sahəsi kimi müəyyənləşmiş məqsəd və vəzifələri olan geniş mövzuya malikdir. Fənnin əsas **mövzusu** nitq mədəniyyətinin yaranma və inkişaf tarixi, eyni zamanda natiqlik sənətinin yaranması və mədəni nitqin ali nitq səviyyəsinə yüksəlməsində natiqliyin növlərinin bilvasitə rolu, nitq mədəniyyəti anlayışında dil və nitqin rolu, nitqin növləri və formaları, ədəbi dil, onun yazılı və şifahi formaları, nitq normaları və onların əsasında yaranan nitq meyarları, nitq etiketləri, davranış etikası mədəni nitqin ifadə forması kimi məsələləri əhatə etməklə nitq fəaliyyətinin həm ictimai, həm fərdi for-

ması kimi təzahür edən mədəni nitqin hərtərəfli öyrənilməsidir. Həmin mövzuları öyrənməkdə **məqsəd** - «nitq mədəniyyəti» termininin fənn adı olaraq necə anlaşıldığını, fənnin əsas aspektlərini **bilmək**; -dil və nitq hadisələrini, baş verənlərin normalar çərçivəsində incəliklərini, onun müqabilində ədəbi dilin ümumxalq dilindən fərqlərini ayırd etməyi **bacarmaq**; -fənnin mahiyyətindən irəli gələn tələblərə, yəni dilçiliyin praktik sahəsi kimi düzgün, dəqiq və mükəmməl nitqə **yiylənməkdir**.

Dilin bütün yaruslarını nitqə tətbiq edərkən nitqin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaq, müasir nitq normalarına bələd olmaq, onlara üslubi tərəfləri ilə yanaşmaq bu məqsəddən irəli gələn **vəzifələrdir**.

Beləliklə, nitq mədəniyyəti bir fənn olaraq həm şifahi, həm də yazılı variantlarda ədəbi dil normalarına, həmçinin onun üslubi imkanlarına sərbəst şəkildə yiylənmənin yollarını öyrədir və bu anlayışın vahid daşıyıcıları olan kommunikaqların (lat.*communicatio*–“əlaqəyaratma”) ünsiyyət formaları, xüsusiyyətləri kimi nəzərdən keçirilir. Bununla da “minimum vasitələrlə maksimum kommunikaqlativ səmərə əldə edilir, həm danışan (yazan!), həm də dinləyən (oxuyan!) üçün ünsiyyət prosesində psixoloji rahatlıq və qarşılıqlı anlaşılma təmin edilir”¹.

Nitq və mədəniyyət anlayışı

Nitq mədəniyyəti deyərkən bu birləşmənin tərəfləri, hər bir sözün ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə birləşmə daxilindəki semantik tutumu, eyni zamanda bir termin olaraq ifadə etdiyi anlayışın həmin mənalara tam olaraq cavab verə bilməsi kimi bir vacib məsələ də bu fənnin predmetini dəqiqləşdirməyə imkan açır. Belə ki, *nitq*

¹ Сурикова Т.И., Клушина Н.И., Анненкова И.В. Русский язык и культура речи. **Учебник**. М., 2017, с.3

sözünün mənası özlüyündə fəaliyyət növü kimi nə qədər geniş və hüdudsuz olsa da, *nitq mədəniyyətindən* daha geniş anlayış olan *ünsiyyət mədəniyyəti*¹ termini də var ki, həmin müqayisədə birinci anlayış ikincinin tərkib hissəsi hesab olunur. Beləliklə, *nitq mədəniyyəti* anlayışının daxilində yer alan *nitq* sözünə tək məna deyil, funksiya baxımından da diqqət yetirilməsinə ehtiyac duyulur. Deməli, bu termini təşkil edən birləşmənin birinci tərəfi - **nitq** konkret mənasında anladığımız fəaliyyət növüdür. Yəni bu sözü nə *ünsiyyət*, nə də ənənəvi “dublet”i olaraq işlədilən *dil* termini ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür. Düzdür, dilçiliyə aid bir sıra əsərlərdə *dil mədəniyyəti* termini işlək olmuşdur. Lakin dilçiliyin nəzəri tərəflərinə əsasən dil sadəcə, mücərrəd işarələr sistemidir, onun mədəni və ya qeyri-mədəni olmasını müəyyənləşdirmək imkansızdır. Dil və mədəniyyət anlayışlarını bir arada götürmək, onlar arasında əlaqəli şəkildə qarşılaşdırma aparmaq olar². Çünki dil özü də ictimai, sosioloji və psixoloji aspektdə mədəniyyəti təmsil edən bir sistemdir. Bu mənada *mədəniyyətin dili* və ya *mədəni dil* kimi ifadələri də işlətmək olar. Verilənlər ayrı-ayrı anlayışları ifadə etsələr də, hər ikisində *dil* ümuminin ifadəsidir. “Mədəniyyətin dili”ndə verilən sahənin, yəni mədəniyyətin ümumi anlaşılma yolları, “açar”ı olduğu, “mədəni dil”də isə ikinci tərəfin (dilin!) inkişaf etmə mərhələsi bildirilir. Dil bütövlükdə fikrin ifadəsi üçün bir bazadır. Dilin fakta, materiala çevrilən mərhələsi artıq nitqdır. Ona görə də bütün keyfiyyətlər də nitqdə müəyyənləşir; mükəmməl, adi və ya zəif.

¹ Ипполитова Н.А., Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи. **Учебник**. М., 2019

² Вах: Axundov A. Dil və mədəniyyət. B., 1992

Mədəniyyət sözünə gəldikdə, ta qədimdən bir neçə mərhələdə özünü ifadə etdiyindən onun tərifinin sayı da onlardır. “Mədəniyyət” – latınca “kultura” (cultura) sözü ilə bağlı olub, ilkin mənası *becərmək, bəsləmək, yaxşılaşdırmaq* deməkdir. Bu sözü nəzəri anlayış kimi ilk dəfə elmi ədəbiyyata b.e.ə. 45-ci ildə ritorikanın görkəmli nəzəriyyəçilərindən olan M.T.Siseron gətirmişdir. Siseron “kultura”nı insan zəkasının reallaşmasının özünəməxsus təzahürü hesab etmişdir. *Mədəniyyət* anlayışının müasir anlamı ilk olaraq XVIII əsrdə Almaniyada öz təsdiqini tapmışdır: bu söz birincisi, bilik və peşələrin köməkliyi ilə təbiət üzərində hökmranlığı, ikincisi isə şəxsiyyətin mənəvi zənginliyini bildirirdi. Artıq *kultura* sözünün həmin mənaları bütün dünya dillərində yer almağa başladı. Mədəniyyət sırf tarixi proses olaraq irsən əldə edilmiş ictimai əxlaq vasitəsilə həyata keçirilən, bəşəriyyət tərəfindən məqsədyönlü yaradılmış, qorunmuş və inkişaf etdirilmiş dəyər və sərvətlər toplusunun tanınmasıdır. Bu mənada o həmçinin *tərəqqi və tərbiyə* deməkdir. Hərfi mənasında *mədəniyyət* sözünün özü də mənşə etibarilə gəldiyi ərəb dilində Mədinə şəhərinin adı ilə *şəhər*in insan beynində yaratdığı təəssürata uyğun məhz həmin mənalara söykənir. Beləliklə, dilçiliyin praktik sahəsini əhatə edən **“nitq mədəniyyəti”** filoloji termin olaraq fikrin ifadəsi üçün ən düşünülmüş, normalaşmış nitq üzrə mədəniyyətin, xüsusilə ünsiyyət mədəniyyətinin bir təzahür formasıdır.

Nitq mədəniyyətinin inkişaf tarixindən

Ədəbi dilin normaları əsasında formalaşan nitq mədəniyyəti üçün normativlik əsasdır. Nitq mədəniyyəti dedikdə, normalara tabe olan həmin standartlara cavab verən cilalı bir nitq forması anlaşılır. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyəti ilə ədəbi dil anlayışı bir-birini tamamlayan dil hadisələridir. Nəzərə alanda ki, ədəbi dili üslublar sistemi təşkil edir, onda nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi

vəhdətdə öyrənilməsinin əsasının da buradan gəldiyi bir daha təsdiqini tapır. Hər iki fənnin tədqiqat obyektı ədəbi dildir. T.Hacıyev “Ədəbi dil tarixi” fənnindən bəhs edərkən yazır ki, “...ədəbi dil tarixi nitqin tarixini öyrənir. Yəni əslində bu fənnin adı belə olmalıdır: “Azərbaycan ədəbi nitqinin tarixi””.¹ Həmin əsərində müəllifin ədəbi dil, norma, üslublar haqqında bir termin və anlayış olaraq söylədiyi fikirlərində ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, tarixən yaradılmış bütün əsərlər – şifahi xalq ədəbiyyatından tutmuş yazılı ədəbiyyata qədər - ədəbi nitq məhsuludur. Yəni tayfa dilindən tutmuş milli dilə qədər hər birinin öz ədəbi təzahür variantı olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatının mövsüm-mərasim nəğmələrindən başlamış hər bir nümunə özü normativlik səviyyəsində yaranmışdır. “Norma sözünün özü də müxtəlif dil sferalarına aiddir. Biz burada ədəbi dilin normasını nəzərdə tuturuq ki, onun özünəməxsus müəyyənliyi vardır. Hətta dialektdə də norma fəaliyyət göstərir. Norma geniş mənada xalq dilində, yəni bütövlükdə dilin özündə mövcuddur. Bunsuz ünsiyyət saxlamaq, kollektiv üzvlərinin bir-birini başa düşməsi mümkün olmazdı. Dilin normalılığı onun sistem xarakterində, dil işarələrinin iyerarxiyasında, bir-birindən asılı və bir-biri üçün şərt olmasındadır. Bu mənada dilin sistemində üzə çıxan geniş planlı norma makronormadır. Ədəbi dil sferasında fəaliyyət göstərən, seçmə vasitəsi ilə nitq elementlərini qaydaya salan norma isə mikronormadır”². Göründüyü kimi, müəllif bütün əsərlərin bu və ya digər şəkillərdə normalara riayət edərək yarandığını bildirir. Sadəcə, makronormanı dil hadisəsi, mikronormanı (bizim ənənəvi bildiyimiz normanı!) isə ədəbi dil sferasının üstündən nitq hadisəsi hesab edir.

¹ Hacıyev T.Seçilmiş əsərləri, Icild. B., 2016, s.19.

² Hacıyev T.Seçilmiş əsərləri, Icild. B., 2016, s.25

Bunları verməkdə əsas məqsəd nitq mədəniyyətinin inkişaf yoluna nəzər saldıqda onun formalaşmasında tarixən əlimizdə olan bütün nitq məhsullarının rolunu ifadə etməkdir. Nitq mədəniyyəti ədəbi dilin (nitqin!) əsasında yaranan bir dilçilik sahəsidir və bu ədəbi dil makronorma əsasında qavranılan dil faktlarının təzahürü kimi, bizim şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən başlamışdır.

Nitq mədəniyyəti tarixinin, dolayısı ilə ədəbi dilin şifahi xalq ədəbiyyatı incilərindən başlanması nitq mədəniyyəti barədə yazılmış kitablarda, demək olar ki, öz əksini tapmamışdır. Bu tarix daha çox natiqliyin yaranması və eləcə də yazılı ədəbiyyat nümunələrinə əsaslanaraq verilmişdir. Odur ki, Azərbaycan nitq mədəniyyətindən bəhs edərkən bunun tarixi ilkin orta dövrdən əvvələ gedib çıxmamışdır. Yalnız son zamanlara aid olan “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”¹ kitabında ədəbi dil nümunələrinin və “Azərbaycan nitq mədəniyyəti”² adlı kitabda isə nitq mədəniyyətimizi təmsil edən nümunələrin mənbə olaraq şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəmizdən başlandığı verilir. Bu başlanğıcın səbəbi əlimizdə bir xalqın yaratdığı, sıradan nitq nümunələrinin olması deyil, həmin antologiyada mədəni nitqin verə bildiyi tələblərin ödənilməsidir. Nitq daşıyıcılarının oxuduqlarından nələrisə əxz eləyə bilmələridir. “O nitq mədəni sayılır ki, onun əsasında bu və ya digər dərəcədə mükəmməl təfəkkür mədəniyyəti dayanmış olsun... Ümumiyyətlə, insanın təfəkküründə ağılla hissin vəhdəti nə qədər mümkündürsə, nitqində də informativliklə ekspressivliyin və ya emotivliyin tənəsübü o qədər əhəmiyyətlidir”³. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatımızda həmin mədəni təfəkkürün sayəsində ədəbi-bədii düşüncənin bütün istiqamətlərində (lirik, epik və dramatik

¹ Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016

² Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. B., 2018

³ Yenə orada, s.10

növlərdə) dəyərli nümunələr əks olunmuşdur. Bədii təfəkkürün ilkin məhsullarından olan mövsüm və mərasim nəğmələrindən başlamış, bütün janrlarda yaradılan nümunələrin hər biri öz fəlsəfi çəkisini elmi əsaslarla qoruyub saxlamışdır. Təbiətdə baş verənlərin dərk edilməsi, əmək prosesinin təsviri və təşkili, ana-bala vəhdətindən yaranan sevgi, el adət-ənənələrinin əksi, eyni zamanda itki hislərinin yanıqlı ifadəsi, məhəbbət kimi ülvəi hissənin təzahür formalarının kiçik həcmdə, geniş planda tərənnümü, sadə, yığcam cümlələrdə dərinlik, hər zaman üçün aktuallığını mühafizə edən hikmətamiz məzmun ifadə edən təhkiyə*, göstərmə üsulu ilə ilk rüşeymlərini yarıdan monoloji və dialoji nitq bu gündən dünənə olan ünsiyyət mədəniyyətidir. Həmin ünsiyyət keçmişin mədəni təfəkkürü və nitqi ilə zamanın nitq mədəniyyətini yetişdirir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ilk ən möhtəşəm abidəsi olan “Dədə Qorqud Kitabı”nın dili nitq mədəniyyətimizin tarixində xüsusi bir başlanğıcdır. Burada fonetik, ləksik, qrammatik normalar öz tarixiliyini əks etdirsə də, makronormanın kitabını yazmış bir dilçilik abidəsidir; bədii sözün səslənmə, mənalandırma, ifadə etmə əlamətlərinin hər biri nitqin ali formasındadır. Hətta, hələ XV-XVI əsrlərdə öz inkişafını hiss elətdirən tərcümə dili, artıq Kitabın girişində yer almışdır. T.Hacıyev həmin hissənin “Qurani-Kərim”dən tərcümə olduğunu bildirir və qeyd edir ki, “dilimizdə indiyə qədər gördüyümüz tərcümələrin ən gözəli, ən mükəmməlidir. Yəni “Dədə Qorqud Kitabı”nın dili qədər mükəmməl və şairanədir. Elə bil ki, tərcümə olunmayıb, o da Quranın özü kimi, ancaq türk dilində göydən nazil olub:

* Qeyd edək ki, təkcə atalar sözlərinin yaratdığı nitq mənzərəsi kifayətdir ki, xalq ədəbiyyatının fəlsəfi dərinliyini, dəyişməz məntiqini, uzaqgörənliyini görəsən. Həmin kəlamların həm deyim tərzini, həm də illərlə özünü doğruldan həyatiliyi nitq fəaliyyətinin ən mükəmməl nümunəsidir.

*Yucalardan yucasan,
Yuca tanrı!
Kimsə bilməz necəsən,
Görkli tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın.
Kimsə rizqün yemədin,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən,
Allahu samədsən”¹.*

Tərcümənin mükəmməlliyi üçün, birinci növbədə, həmin dilin tərcümə edilənin tələblərinə cavab verə bilməsi lazımdır. Bu misralar Azərbaycan ədəbi dilinin (nitqinin!) buna cavab verməsinin sübutudur.

Nitq mədəniyyətinin nüvəsini təşkil edən ədəbi dil anlayışında yazılı ədəbi dil mühüm faktordur. Yazılı abidələrimizin dilindən bəhs edilən ədəbiyyatlara gəldikdə, bir vahid fikir var ki, bu qüdrətli əsərlər birdən-birə belə düzənli, normalaşmış nitq nümunələri ola bilməz. Ədəbi dili bu qədər formalaşmış ana dilimizin Həsənoğlu ilə başlayan klassik anadilli yazılı ədəbiyyatı əvvəl Nəsimi, sonra da Füzuli zirvəsində inkişaf etmişdir. İstər onların, istərsə də o dövrü təmsil edən digər mütəfəkkirlərin bəxş etdikləri zəngin dil materialları təsdiqləyir ki, Azərbaycan-türk ədəbi dilinin yazıyaqədərki dövrünün keçdiyi tarixi inkişaf mərhələsində fəaliyyət göstərən xalq dili və şifahi ədəbi dillə yanaşı, bizə gəlib çatmayan yazılı ədəbi dilin olması labüddür.

Nəsimi xalq dilinin potensialından maksimum dərəcədə istifadə etmişdir, bununla da ədəbi dilimizin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmiş, ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxarmışdır. Eynilə ədəbi dilin

¹ Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016, s.127

qrammatik quruluşca cilalanmasına, dilin üslubi fəaliyyət imkanlarının müəyyənləşməsinə nail olmuşdur. Nəsiminin Azərbaycan nitq mədəniyyətinə gətirdiyi yeniliklər yalnız onun dilin qatları üzrə olan ədəbi dil mükəmməlliyi deyil. O, “insanları, cəmiyyəti yetkin görmək istəyir və yetkinliyə çağırır, milləti ilə, Şərqlə intellekt dili ilə danışır”¹, nitqi ilə ictimai-fəlsəfi düşüncəsindən doğan terminoloji baza yaradır. Bununla belə, işlətdiyi müəyyən sözlər qrupu şair-mütəfəkkirin nitqdə mənalandırma, müqayisə, uyğunlaşdırma kimi zövq kriteriyalarını və onların təqdimat üsullarını öyrədir, məsələn, sənətsünaslıq duyğuları və həftənin günləri ilə bağlı yazdığı şeirləri kimi:

*“Həsrat yaşı hər ləhzə qılır bənzimizi saz,
Bu pərdədə kim, nəsnə bizə olmadı qəmsaz.
«Üşşaq» meyündən qılalu işrəti-«Novruz»,
Ta «Rast» gələ çəngi-Hüseynidə sərəfraz.
Bu «Çargahi» lütf qıl, ey hüsnü «Büzürgü»,
«Kuçik» dəhənündən bizə, ey dilbəri-«Tənnaz»,
Zənguləsifət nalə qılam zar «Segah»a,
Çün əzmi-«Hicaz» eyləyə məhbubi-xoşavaz.
...Çün «Şur»ə gəlüb eşq sözün qıla Nəsimi,
Şövqindən anun çuşə gəlür, Sə'diyi-Şiraz”²*

*“Şənbə günü mən uğradım ol sərvi-rəvanə, Şeyda qıluban saldı
məni cümlə cəhanə.*

*Yek şənbə günü məcnun olub heyranı oldum, Gördüm yüzün,
oxşatdım anı mahi-təbanə.*

*Düşənbə günü razi-dilimi dedüm axır, Ol gözləri nərgis, yüzi
gül, qaşu kəmanə.*

¹ Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016, s.203

² Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2004, s.73

Şeşənbə günü səyyad olib seyrana çıqđum, Mən seyd oliban qurban olım püstə dəhanə.

Çərşənbə günü yar gəzə gəldi çəmən içrə, Bülbül dəxi görđi yüzini, düşdi fəğanə.

Pəncşənbə günü yarə dedüm: pəndüm eşitgil, Faş etmə bu razi-dilümi yaqşı-yəmanə.

Adinə günü görđi cəmaluni Nəsimi, Əmdi ləbi-lə'li-şəkkərün ol qanə-qanə"¹.

Füzuli Azərbaycan ədəbi dili tarixinin özünəqədərki və özündən sonrakı dövrləri üçün meyar şairidir. Füzuliyəqədərki klassik dövrü təmsil edən şair-mütəffəkkirləri, söz ustalarını oxuyanda sanki "Füzuli"yə doğru irəliləmə, ona can atmanı, ondan sonrakı söz xiridarlarında da onun orbitində fırlanmanı, ən yaxşı halda yaxınlaşmanı hiss etməmək mümkün deyil. Onun bir tərəfdən xalq dilinə dayanan, digər tərəfdən isə dövrünün ifadə normalılığı tələblərinə klassik-kitab üslubu səviyyəsində cavab verən əsərləri tam bir nitq mədəniyyəti hadisəsidir; "bu gün dilimizdə mövcud olan elə sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçi yoxdur ki, Füzulidə olmamış olsun; bugünkü söz birləşməsi növləri – təyini söz birləşmələri, feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri, sadə və mürəkkəb cümlə tipləri onun dilində var. Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin hamısı müasir Azərbaycan dilində yaşayır və işlənir. Eləcə də məhz bu əsasdır ki, Füzuli dövrü Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bu gün qalır. Fərq lüğət tərkibindədir. Lüğət tərkibi baxımından tarixi, siyasi, mədəni şəraitlə bağlı olaraq hər əsr özündən əvvəlkindən fərqlənir (bu təbiidir və bütün dünya dillərinə aiddir)"².

Dünyanı dərkətmənin və ifadə etməyin dildə iki əsas üsulu var: ya xalq təfəkküründən gələn müdrikcəsinə deyil-

¹ Yenə orada, s.61

² Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, Icild. B., 2016, s.304

miş hikmətli ifadələrlə, ya da elmi biliklərə, alimlərin diktəsinə əsaslanmış terminoloji sistemlə. Mövlana şairin poeziyasında müşahidə olunan xəlqilik və elmiliyin – hər iki prinsipin mükəmməl nümunələri vardır. Füzuli dilinin Azərbaycan nitq mədəniyyətində yeri barədə danışarkən onun istənilən əsərindən nümunə göstərmək olar. Biz onlardan birini verməklə kifayətlənirik:

*“Ya rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!
Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yəni ki çox bəlalərə qıl mübtəla məni!
Olduqca mən götürmə bəladan iradətimi,
Mən istərəm bəlanı, çü istər bəla məni!
Təmkinimi bəlayi-məhəbbətdə qılma süst,
Ta dust tən edib deməyə bivəfa məni!
...Nəxvət qılıb nəsib Füzuli kimi mənə,
Ya rəb, müqəyyəd eyləmə mütləq mana məni!”¹*

Yeni dövrün ilk mərhələsindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilində orta əsrlər klassik-divan dili yerini folklor-danışıq dilinə, yəni Füzuli səviyyəsinə yüksəlmiş klassik nitqi canlı xalq danışıq ünsiyyətinə vermişdir. Dövrün nitq mədəniyyətini təmsil edən əsas siması da Molla Pənah Vaqifdir. Vaqifin nitqinin Füzuli nitqinə qarşı nitq mədəniyyətimizdə əsas xidməti eyni dərkətmədə müxtəlif təfəkkür prosesinin - qəlizlik→mürəkkəblikdən aydınlıq→sadələşdirməyə doğru mühüm bir dəyişikliyin edilməsidir: *Vəfa hər kimsədən istədim, andan cəfa gördüm*→*Mən cahən mülkündə mütləq doğru halət görmədim, Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim.*

¹ M.Füzuli. Əsərləri, II cild, B., 2005, s.87-88

Vaqifin klassik üslub janrında, əruz vəznli şeirlərində görülən həmin sadəlik, demokratikləşmə folklor üslubunda, heca vəznli şeirlərində, xüsusilə dilin sintaktik quruluşu baxımından milli dil zəminində daha çox iş görür:

*Getdim ala gözlü yarla danışam,
Dedi: oğlan, dur get, söz vaxtı degil.
Arif çoxdur, etmək olmaz işarət,
Oynatma qaşını, göz vaxtı degil.*

Vaqif yaradıcılığı ümumən ədəbi danışiq üslubunun ilk mükəmməl nümunələridir. Bu şeirlərdə dilə kompleks yanaşma var; obrazlı, poetik dil nümayiş etdirən bədiilik danışiq dilinin sadəliyi ilə qovuşur. Onun daha çox məcazlar sistemi ilə müşayiət olunan, tərənnümdən yögrulan nitqində məqamı gələndə bir sadə təsvirçilik də vardır ki, bu, şeiriyəti heç də azaltmır, əksinə nitqin ifadəliliyinə, tərənnümün dəqiqliyinə xidmət edir:

*“Duruban eşqilə güzar eylədim,
Bir pərinin oldum mehman evində.
Zərrəcə görmədim hörmət, izzətin,
Qaldım elə, peşman-peşman evində.
Ta ki, məni gördü ol qəlbi qara,
Çəkdi yaşmağını o gül rüxsara,
Döndərdi üzünü, tutdu divara,
Sanasan ki, yoxdur insan evində.
Dodağı şəkərdir, göftarı şərbət,
Nə fayda, eyləməz şirin məhəbbət.
Məxləsi ki, yoxdur onda bir ləzzət,
Boldur elə acı qəlyan evində.
Keçmə o dilbərin sən otağından,
Tər bənəfsə qoxar hər bucağından,
Sanki bir guşədir cənnət bağından,*

*Açılıbdır güli-əlvan evində.
Vaqif, bir kimsə ki, bizdən yaşına,
Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına,
Gəldiyimiz heç gəlmədi xoşuna,
Tapdım mən halını ürfan evində”¹.*

Yeni dövrün ikinci mərhələsində - XIX əsrdə gedən dil prosesləri yalnız bədii dilin gücü ilə deyil, elmi və publisistik dilin güdrətilə də differensiallaşan nitq mədəniyyətinin ilk tarixini yazmış sayılır. Bu mərhələ üçün A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani kimi söz ustalarının fərdi nitqindən çox, onların sayəsində yeni yaranan üslub və janrlar – satira, təmsil, mənzum hekayə, hekayələrin dilinin verdiyi obyektə yanaşma tərzini, ifadə etmə üsulu mədəni nitqin tələblərində yeni xətt açır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ədəbi dilindən danışarkən burada yeni yaranan üslub və janrların verdiyi nitq imkanlarından danışmaq daha məqsəduyğun olur. Amma bu mərhələnin bir istisna mütəfəkkiri var ki, o, bədii, elmi və elmi-kütləvi yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda və dilçiliyimizdə özü bir tarixdir. Təbii ki, söhbət bütün təfəkkürü ilə yenilikçi olan M.F.Axundzadədən gedir. Onun ümumən mədəniyyət tariximizdə açdığı yeni iz həm əsərlərinin dili ilə, həm də elmi – nəzəri görüşləri ilə “nitq mədəniyyəti problemləri”nə bir giriş oldu. M.F.Axundzadə “ədəbi dil necə olmalıdır” sualının elmi mənzərisini yaratdı; orfoepiya, orfoqrafiya, durğu işarələri, terminologiya məsələlərində, hazırladığı əlifba layihələrində bir mükəmməl ideoloq kimi şöhrət qazandı. Onun ədəbi dil haqqındakı tezislərində irəli sürdüyü xəlqilik və realizm, forma və məzmun vəhdəti tələblərinə əsasən, deyə bilərik ki, M.F.Axundzadə dilçilik tariximizdə natiqliyin prinsiplərini yazmış bir filosof-mütəfəkkirdir.

¹ M.P.Vaqif. Əsərləri. B., 2004, s.22

“Heydər bəy. *Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə zamanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tüfəng atmağın hörməti var! Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçığın içində otursan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah, keçən günlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu...*”¹.

Ədəbi dilimizin sonrakı mərhələsində adı keçən hər bir mütəfəkkir – şair, nasir, dramaturq, publisist və ümumiyyətlə, qələm sahibi nitq mədəniyyətində öz imzasını qoymuş böyük şəxsiyyətlərdir. Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, H.Cavid, Ə.Cavad, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov və bu kimi tarixi şəxsiyyətlərlə səciyyələnən bu dövr yeni dövrün dil-üslub ənənələri əsasında nitq mədəniyyəti sferasında mübarizləşən bir dəsti-xətt açdı. Həmin qələm sahibləri yalnız yazmadı, həm də düşünməyə, ana dilinin normalaşma istiqamətini müəyyənləşdirməyə (ədəbi dil=ali, dəbdəbəli üslub, ədəbi dil=osmanlı türkcəsi, ədəbi dil=xalq dili) dəvət etdi. Bunu onlar həm əsərlərində nümayiş etdirdikləri nitq forması, həm də konkret irəli sürdükləri ideologiyaları ilə həyata keçirdilər. “Molla Nəsrəddinçilər” və “Fiyuzatçılar” ədəbi cərəyanlarının yaranması mövcud problemlərin ətrafında birləşmənin zəruriliyindən irəli gəlirdi. “*Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım, o kəsləri deyib gəlmişəm ki, söhbətimi xoşlamayıb bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmaga, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki hükəmalar buyurublar: sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər*”² şüarı ilə gələn Mirzə Cəlilin və silahdaşlarının, “*Bizə fə dai lazımdır! Türk hissiyyatlı, İslam*

¹ M.F.Axundzadə. Əsərləri, I cild. B., 2005, s.121

² “Molla Nəsrəddin”, 7 aprel 1906, №1. - C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild, B., 2004

etiqadlı, Avropa qiyafəli fədai!" devizi ilə fəaliyyət göstərən Ə.Hüseynzadənin və onun tərəfdaşlarının təqdim etdikləri bu kimi publisistik yüklü, nitqin bütün tələblərinə eyni anda cavab verən nitq faktları özü nitq mədəniyyətinə sərəkərdəliyin bir nümunəsidir.

Bu dövrün fikir mütəxəssislərinin nitq mədəniyyəti tarixində xidmətinin çəkisi həm də əvvəlki dövrlərdən ona görə seçilir ki, onlar bədii təfəkkürün gücü ilə yanaşı, publisistik düşüncənin təsir qüvvəsi ilə də dilin xalqın həyatında müstəsna rolunu göstərməyə çalışırdılar. Hətta demək olar ki, bu mərhələdə bəzi bədii əsərlər də obrazlılıqdan çıxaraq siyasi-ideoloji iş görür. Təkcə C.Məmmədquluzadənin "Ananın kitabı", "Dəli yığınağı" tragikomediyalarını göstərmək olar ki, ana dilini mükəmməl bilməyin bir millətin ünsiyyət mədəniyyətində nələrə qabil olduğunu və onun qeyd etdiyimiz kimi, siyasi-ideoloji təərəflərini bütün çıpaqlığı ilə dərk edəsən.

Azərbaycanın ən gərgin ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji mərhələsi sayılan XX əsrin əvvəllərində (20-ci illərə qədər!) ana dili təhlükədə olan məsələlərdən idi və bu yolda bütün vicdanlı ziyalılar öz qələmini səfərbər etmişdi ki, onların ana dilinin doğmalığını hər zaman hiss etdirmə, nitq mədəniyyətimizi xəlqi ruhda inkişaf etdirmə sahəsində gördüyü işlər sonrakı onilliklərdə, hətta yeni əsrdə belə, dəyərini itirməmişdir.

O dövr üçün xüsusi bir "nitq mədəniyyəti" termin-anlayışı olmasa da, artıq XIX əsrin sonlarından qrammatika, onun müəyyənləşməsi sahəsində ilk addımlar atılırdı.

"Azərbaycan nitq mədəniyyətinin nə qədər qədim (və zəngin) tarixi olsa da, onun müasir prinsipləri bir sistem olaraq XX əsrin 20-30-cu illərində formalaşmışdır"¹. Deməli,

¹ Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. B., 2018, s.142

nitq mədəniyyətinin bundan sonrakı tarixi onun “ən yeni tarixi” hesab olunur. Ona görə də biz nitq mədəniyyətinə tarixi baxışı burada yekunlaşdırırıq.

2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkülü tarixi

“Dövlət dili” nədir? Mövcud bir dövlətdə Konstitusiyaya ilə qəbul olunmuş, xüsusi statusa malik olan dil dövlət dilidir. Bu həm də bir qayda olaraq, həmin dövlətin hüquqi dövlət orqanlarında, təhsil sistemində, eləcə də ünsiyyət mədəniyyətində əsas götürülən rəsmi dilidir. Dövlət dili mənsub olduğu ölkənin əhalisinin, yerli xalqının sayından, həmin dilin işlənmə dərəcəsindən (faizindən!) asılı olmadan rəsmi dil kimi elan oluna bilər.

«Dövlət dili» və «rəsmi dil» anlayışları işlənmə statusuna görə fərqli terminlər kimi qəbul olunmuşdur. Belə ki, UNESCO ekspertləri 1953-cü ildə «dövlət dili» ilə «rəsmi dil» arasında aşağıdakı fərqi təklif etmişdir:

- **Dövlət dili** dövlət çərçivəsində siyasi, sosial və mədəni sahədə inteqrasiya rolu oynayır və dövlətin simvolu hesab edilir;

- **Rəsmi dil** dövlət idarəçiliyində, qanunvericiliyində, məhkəmə prosesində işlənən işçi dildir.

Göründüyü kimi, əslində bu müddəalar arasında ciddi fərq yoxdur. Dövlət dili haqqında verdiyimiz əsas fikirləri təkrarlamadan deyək ki, rəsmi dil funksiya etibarilə dövlət dili anlayışının mayasını təşkil edir. Bunlar dublet sözlər olmasa da, sinonimlər sayılır. Dövlət dili elan olunan hər hansı bir dil həm də o dövlətin rəsmi dilidir. Lakin bir dövlətin müxtəlif idarə və strukturlarında dövlət dili əsas olmaqla ehtiyac olaraq, ikinci ünsiyyət dili (şifahi və yazılı) seçməklə başqa dillərdən də rəsmi dil kimi istifadə oluna bilər. Bu, Konstitusiyaya səviyyəsində qəbul olunan bir hal kimi də özünü göstərə bilər, məsələn, İrlandiya Respublikasında *irland dili* birinci rəsmi dil, *ingilis dili* isə ikinci rəsmi dil kimi qəbul olunmuşdur. Lakin bu terminlərin (əsasən, ikincinin birincini!) tam bir-birini əvəz etdiyi Qanunlar da vardır.

Məsələn, Bolqarıstan Respublikasında, Türkiyə Cümhuriyyətində “dövlət dili” əvəzinə “rəsmi dil” termini işlədilir.

Ümumiyyətlə, dövlət dilləri elan olunmayan dövlətlər də vardır. Bəzi dövlətlərdə isə bu, Konstitusiyada əks olunmasa da, müxtəlif formalı qanunvericilik aktında yer alır. Məsələn, Sovetlər ölkəsinin tərkibində olduqda Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmrnaməsi (8 fevral 1921-ci il) və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti (27 iyun 1924-cü il) ilə tənzimlənmişdi.

Adətən, dövlət dilinin müəyyənlənməsinə çoxmillətli və federativ dövlətlərdə ehtiyac duyulur. Lakin onun qəbul olunmasında fərqli hallar müşahidə edilir. Belə ki, çoxmillətli dövlətlərdə iki, üç və ya daha çox dilin dövlət dili kimi qəbul olunması təcrübəsi var, məsələn, İsveçrə Konfederasiyasında alman, fransız, italyan və romans dilləri, Finlandiya Respublikasında fin və isveç dili dövlət dili hesab edilir. Ən maraqlı hallardan biri də Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul etdiyi dövlət dilidir; rus dili və Dağıstan xalqlarının hər birinin dili Respublikanın dövlət dilidir. Burada Azərbaycan dili də daxil olmaqla, yazısı olan on dörd dil dövlət dili kimi istifadə olunur.

“1.1.Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir”¹.

Hər hansı bir xalqın dilinin *dövlət dili* statusu qazanması, o səviyyəyə yüksəlməsi üçün birinci şərt müstəqil bir dövlətə, qanunvericilik səlahiyyətinə sahib olmasıdır. İkinci

¹ Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - <https://web.archive.org>.

mühüm şərt isə həmin dilin milli dil səviyyəsinə yüksələ bilməsidir. Təbii ki, bu baxımdan Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində fəaliyyəti; keçdiyi tarixi inkişaf yolu, dövlət dili statusu qazanması və bu günü uzun bir tarixi prosesin uğurlu nəticəsidir.

Türk mənşəli Azərbaycan dilinin və həmin dildə danışan xalqın təşəkkülü, başqa sözlə, bu dilin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi uzun sürən, bir neçə yüzilliklərlə davam edən bir proses olmuşdur.

“Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır, bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan türkcəsi, hər şeydən əvvəl, ümumtürkcənin varisidir. ...Qədim (ümum-) türk dili təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında Altay dilinin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq təşəkkül tapıb formalaşmışdır (e.ə.IV-III minilliklərdən e.ə.I minilliyə qədər). ...Qədim (ümum-) türk dilinin bölünməsi prosesi I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində, əsasən, üç türk dilinin (və bir sıra aralıq dialektlərin) formalaşması ilə başa çatmışdır: qıpçaq dili, oğuz dili, karluq dili. ...Azərbaycan dilinin tarixində qıpçaq təsiri özünü V-IX, oğuz təsiri IX-XIII, karluq təsiri isə XIII-XVI əsrlərdə daha çox hiss etdirir. ...Beləliklə, türk mənşəli Azərbaycan dili eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda məskunlaşan hun türklərinin, sonra buraya Şimaldan gələn qıpçaqların (əsasən, VII-IX əsrlər), Cənubdan gələn oğuzların (əsasən, IX-X əsrlər) etnolinqvistik konsentrasiyası nəticəsində formalaşmış, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli (Qafqaz, İran, türk) etnosların ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılıb inkişaf etmişdir”¹. Yenə də N.Cəfərovun fikirlərinə istinadən Azərbaycan dilinin mü-təşəkkil fəaliyyəti ilə bağlı deyə bilərik ki, bugünkü dilimizin

¹ Cəfərov N. “Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixinə dair” - Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2007, s.12-21

- müstəqil Azərbaycan türk dilinin keyfiyyət həddinə çataraq ümumxalq və ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərməsi IX-XI əsrləri əhatə edir.

Formalaşmış və inkişaf etməkdə olan Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi hərtərəfli fəaliyyət imkanı isə XVI əsrin əvvəllərində Ş.İ.Xətayinin yaratdığı mərkəzi Azərbaycan dövləti ilə bağlıdır. Bu mərkəzləşmə prosesi, təbii ki, ilk növbədə xalqın ruhunda və düşüncəsində gedirdi. Dövlət tərkibində birləşmə həmin prosesin inkişafına və möhkəmlənməsinə bir əsas oldu. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaratdığı milli özünüidarə sistemində ümdə məsələ ədəbi dil, dövlət dili kimi mühüm faktorun da daxil olduğu milli mədəniyyəti mühafizə etməsi idi. Beləliklə, Səfəvilər dövründə və dövlətində əhalinin danışiq-ünsiyyət dili olan Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda, dövlətlərarası yazışmalarda hakim dil kimi ilk rəsmi dövlət dili oldu.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi rəsmi elanı bir də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə gerçəkləşir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurduğu müstəqil dövlətdə önəm verdiyi məsələlərdən biri də dil məsələsi idi. Ona görə də hökumətin qurulmasınının heç bir ayı tamam olmamış, **1918-ci il 27 iyununda ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk tarixi sənədlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dili elan edildi.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının "Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında" (27 iyun 1918-ci il) qərarında verilir:

"Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında

durandar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin”¹.

Bu qərara əsasən, dövlət rəsmiləri tərəfindən dövlət dilini ədəbi dil səviyyəsində öyrənənə qədər rus dilinin də fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir. Dövlətin ciddi rəsmi orqanlarından olan Azərbaycan Parlamentində yazılı nitq, yəni sənədlərin, təkliflərin dili, qanunauyğunluğa əsasən, dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Şifahi nitqdə isə qeyri-milli Parlament nümayəndələrinin təklifinə hörmətlə yanaşaraq Parlamentin iclaslarından birində ayrıca müzakirə edilmiş və qəbul olunmuş qərara əsasən, bir qayda olaraq, sərbəstliyə imkan verilmiş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilmişdi.

Ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə əhəmiyyətli qərarlar verilməyə başlandı: - 1918-ci il avqustun 28-də təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, tədrisin ana dilində aparılması və dövlət dilinin məcburi qaydada tədrisi; - 1918-ci il dekabrın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi naziri Səməd bəyin əmri ilə Azərbaycan-türk dilinin orduda da dövlət dili kimi qəbul edilməsi və 1919-cu il fevralın 11-də verilən qərarla Azərbaycan milli ordusunda türk dilində süvari qoşunların nizamnaməsinin təsdiqi.

Dövlət dilinin inkişafı, geniş vüsət tapması və möhkəmləndirilməsi ilə bağlı bu sahədə həmçinin bir sıra ciddi tədbirlər görülməyə, önəmli addımlar atılmağa başlanmışdı. Məsələn, Azərbaycan dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilmiş və hökumət həmin məqsədlə vəsait də ayırmışdı. Bizim üçün qürurverici qərarlardan biri

¹ Bax: Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002, s.59. Qeyd edək ki, Sovet dönəmində dövlət dili ilə bağlı əks olunan bir sıra məsələlər göstərilən kitabın **Azərbaycan SSR-də dövlət dili (1920-1991)** fəslindən rəsmi məlumat şəklində götürülmüşdür.

də Parlamentin 21 avqust 1919-cu ildə keçirilən iclasında Bakı Universitetinin açılması məsələsi ilə bağlı deputatların çıxışlarında ölkəmizin bu ilk ali məktəbində tədris işləri ilə bərabər, onun hansı dildə aparılması məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmələri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra da bir müddət rəsmi sənədlərdə dilimizin adı hələ də “türk dili” olaraq keçir: -1921-ci ilin fevralında “türk dili”nin rus dili ilə paralel rəsmi kargüzarlıq dili kimi istifadəsi məsələsi qanunlaşdırılır; -1922-ci ildə SSRİ-nin yaradılması haqqında müqavilənin 14-cü maddəsində SSRİ-nin 6 sənədləşmə dilindən (rus, ukrayna, belorus, erməni, gürcü və türk) biri kimi bizim dilimiz yenə də “türk dili” adı altında tanınır; -1922-ci ildə Azərbaycan Sovet Respublikası Gürcüstan və Ermənistanla Zaqafqaziya Sovet Federasiyasında (ZSFSR) birləşdikdə həmin ildə qəbul edilmiş konstitusiyada gerbin təsvirində, habelə bu federasiyanın 1925-ci il Konstitusiyasında rəsmi sənədləşmədə dillərdən biri kimi “türk dili” adı verilir.

Deməli, 1921-ci il fevralın 8-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi Nəriman Nərimanov və Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Xalq Komissarlığının başçısı Dadaş Bünyadzadənin imzası ilə sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında əmrnamə imzalarsa da, 1921-ci il mayın 19-da Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin Qanuni-əsasisi (konstitusiyası) təsdiq edilir və oraya dövlət dili ilə bağlı maddə salınmır. Lakin 1924-cü ildə (27 iyun) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi “Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında” dekret qəbul edir. Dekretin I maddəsində “Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dili” bəyan olunurdu. Əslində bu maddədə verilənlərin tətbiqi türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini tam təmin etmədi.

Çünki digər maddələrdə “qeyri - türk milləti əhalisinin əksəriyyətinin dilini (7-ci maddə), həmçinin azlıq təşkil edən millətlərin dilini (8-ci maddə)” də nəzərə alaraq onların müvafiq zamanlarda və şəraitdə işlədilməsinə geniş yer verilir.

“Həmin dekret 1956-cı ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan dilini dövlət dili elan edən sonuncu dövlət sənədi idi. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmri ilə başlanan dövlətçilik fəaliyyəti 27 iyun 1924-cü il tarixli dekretlə sona çatırdı”¹.

Yenidən 1927-ci il martın 26-da Azərbaycan SSR-in ikinci hesab edilən Konstitusiyasında dövlət dili adı çəkilməsə də, 15-ci maddənin ikinci hissəsində dil məsələsini tənzim edən bənd daxil edilmişdi: “Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti daxilindəki bütün vətəndaşlara qurultay, məhkəmə, idarə və ictimai həyatda öz ana dillərindən azad bir surətdə istifadə etmək hüququ verilir. Əqəliyyətdə (azlıqda) qalan millətlərə məktəblərində öz ana dillərində oxumaq həqqi təmin edilir”². Burada ölkə əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsini nəzərə almaqla, türk dilinin dövlət dili səviyyəsində işlənməsinin təmin edildiyini güman etmək olar. Həmçinin respublikanın bayrağının üstündəki anlayışları təsvir edərkən yenə də “türk” termininin işlədilməsi də bunun bir isbatıdır.

1936-cı ildə Azərbaycanın yeni konstitusiya layihəsi hazırlanıb təqdim edildikdə orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili kimi qeyd edilsə də, 1937-ci il martın 14-də IX Fövqəladə ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında təsdiq edilən Azərbaycan SSR Konstitusiyasında yenə də “dövlət dili” statusundan bəhs edilməsə də, təsvirlərdə və məhkəmə dilinə aid

¹ Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002, s.26.

² Yenə orada, s.28.

maddədə dilimizin adı “Azərbaycan dili” şəklində ifadə olunur. Ümumiyyətlə, bu tarixdən sonra həm xalqın, həm də onun dilinin üstündən “türk” sözü tamamilə götürülmüş bütün normativ sənədlərdə “azərbaycanlı” və “Azərbaycan dili” adları işlənmişdir.

Nəhayət, 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasına ilk dəfə dövlət dili haqqında maddə daxil edilir və Azərbaycan dilinə qanuni şəkildə rəsmi dövlət dili statusu verilir.

O dövrü təmsil edən materiallardan və onların tədqiqatçılarının fikirlərinə istinadən deyə bilərik ki, həmin dövrdə Azərbaycan dili demək olar ki, dövlət idarələrindən tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdı, nəinki rəsmi, hətta işgüzar sənədlərin də dili ana dilində qəbul edilmirdi. Məhz bu dövrdə nə müttəfiq respublikaların (ilk konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddəni daxil edərək qoruyub saxlamış Ermənistan və Gürcüstan istisna olmaqla), nə də sosialist ölkələri birliyini təşkil edən digər respublikaların, məsələn, Bolqarıstan Xalq Respublikası, Vyetnam Demokratik Respublikası, Koreya Xalq Demokratik Respublikası, Çexoslovakiya Sosialist Respublikası və digərlərinin dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmişdi. Ona görə də Azərbaycan rəhbərliyinin xüsusi təşəbbüsü ilə konstitusiyaya dövlət dili haqqında belə qətiyyətli bir maddə daxil edilməsi SSRİ məkanında böyük bir hadisə, əks-səda idi.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1956-cı il avqustun 21-də çağırılan sessiyasında qəbul edilən “Azərbaycan SSR Əsas qanununa (konstitusiyasına) Azərbaycan SSR-in dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında qanun”u 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyanın əsasında aşağıdakı tərkibdə qəbul edildi:

“MADDƏ I. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (əsas qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilsin və həmin maddə 151-ci maddə ilə aşağıdakı məzmununda yazılsın:

“Maddə 151. Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir”¹.

Bu tarixi qanunun təşəbbüskarı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimov, həmin tarixi missiyanın əsas məsul şəxsi isə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayev idi.

SSRİ-nin 1936-cı ildə qəbul olunan Konstitusiyasından sonra ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial həyatında baş vermiş dəyişiklikləri əsas götürməklə 1977-ci ildə oktyabrın 7-də SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Bundan sonra yenə də müttəfiq olan respublikalarda 1978-ci il aprelin 12-dən 22-dək SSRİ Konstitusiyasını əsas götürərək bütün 15 respublika yeni Konstitusiya qəbul etməli idi.

Bu dəfə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR-in konstitusiya layihəsində dövlət dili ilə bağlı olan maddə nəzərdə tutulmamışdı. Həmin vaxt Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Əliyev idi. Milli respublikaların hüquqlarının məhdudlaşdırıldığı, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda tələbkarlığın artdığı bir vaxtda yalnız H.Əliyev kimi nüfuzlu dövlət başçısının belə bir ciddi, mühüm məsələni həll etmək gücü ola bilərdi. Bu istiqamətdə bütün prioritet imkanlardan istifadə etməklə öz qətiyyətli addımlarını atan H.Əliyev, nəhayət ki, yenidən Zaqafqaziya respublikalarının sırasında dövlət dilinə aid maddənin salınmasına nail oldu. Beləliklə, 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası təsdiq edildi. Dövlət dilinə

¹ Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002, s.68.

aid 73-cü maddə aşağıdakı redaksiyada qəbul edilmişdi:

“Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət, maarif müəssisələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir.

Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi təmin edilir”¹.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, millətin ana dilinin dövlət dili olmasının bir əsas şərti rəsmi-işgüzar üslubun geniş fəaliyyət imkanları ilə səciyyələnən suveren dövlətinin olmasıdır. SSRİ-nin dağılmaq üzrə olması, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında ilk dəfə “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında” Konstitusiya Qanununun 1989-cu il sentyabrın 23-də (Azərbaycan dilinin dövlət dili olması həmin qanunun XIII maddəsində qüvvədə idi) qəbul edilməsi və nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də isə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan bir dövlət olaraq həm də ana dilinin tam müstəqilliyini əldə etmiş oldu.

1992-ci il may ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlişinin birinci dövlətçilik əhəmiyyəti Azərbaycan Demokratik Respublikasının ana dilində idarə olunmağa başlanması oldu. Həmin il dekabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəyin imzası ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” 5 fəsil 19 maddədən ibarət Qanun qəbul edildi. Qanunun I fəslində elan olunurdu:

¹ Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002, s.85.

“Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir”¹.

Bu qanunda dövlət dilinin tam hüquqda tətbiq olunması üçün bütün tədbirlərin görülməsi, əks halda məsuliyyətə cəlb olunmanın nəzərdə tutulması, kargüzarlığa aid bütün sənədlərə ana dilində cavab verilməsi və ən mühüm göstəricilərdən biri, dövlət dili olan ana dilimizin məcburi fənn kimi öyrənilməsi kimi yeniliklər özünü göstərirdi. O dövr üçün ən ümdə yenilik isə Azərbaycan dövlət dilinin "türk dili" adının bərpa edilməsi idi.

Bununla bağlı qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu ilə fəaliyyəti nə qədər keşməkeşli, “inqilabi” tarixi şəraitdən keçmişdirsə, onun adlandırılması məsələsi də hisslərlə düşüncənin, duyğularla reallığın arasında mübarizə əzmindən keçərək bir o qədər mürəkkəb səciyyə daşmışdır. Belə ki, “Azərbaycan dili” azərbaycanlıların dili kimi əsrlər boyu müxtəlif adlar altında tanınmışdır: “türki”, “türk dili”, “Azərbaycan türkcəsi”, bəzən isə “tatar dili”, “Qafqaz tatarlarının dili” (xüsusən rus dilində yazılmış əsərlərdə). Əslində isə türk dillərini təsnifatlaşdıran tarixçi alim Armin Vamberinin yazdığı kimi, “Azərbaycan dili ...dialekt deyil müstəqil dillərdən biridir”. Ona görə də onu nə ayrılıqda heç bir dil-nitq səviyyəsi, linqvistik sistemi, ictimai-mədəni funksionallığı olmamış kimi, sadəcə, türk mənşəli xalqlardan

¹ Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002, s.88

birinin dili saymaqla “türki”, “türk dili” və hətta “Azərbaycan türkcəsi” adları ilə, nə də sadaladıqlarımıza dəlalət etməklə rusların öz ölkələrində ən yayılmış türk tayfası olan tatarların dilinə “oxşadılması” səbəbilə “tatar dili”, “Qafqaz tatarlarının dili” adları ilə rəsmiləşdirilməsi məqsədəuyğun deyildi.

Həm elmi ədəbiyyatlarda, həm müxtəlif mətbu orqanlarda bir çox müzakirələrə səbəb olan, mübahisəli fikirlərin süzgəcindən keçən bu adlandırma məsələsi 1995-ci ildə yeni Konstitusiyamızın qəbul olunması ərəfəsində ölkə prezidenti H.Əliyevin rəhbərliyi, bir çox ziyalılar və mütəxəssislərin iştirakı ilə keçirilən icaslarda fikir mübadiləsi zamanı birmənalı şəkildə əsil həllini tapdı.

Dövlət dilimizin adlandırılmasında nəzərdə tutulan üç əsas adın müzakirəsi gedirdi: *türk dili*, *Azərbaycan türkcəsi* (*Azərbaycan türk dili*; *Azəri türkcəsi*; *Azərbaycan(türk) dili*) və *Azərbaycan dili*.

1.“Türk dili” ifadəsinin iki mübahisəli cəhəti vardır: - Azərbaycan ərazisində minilliklərdə yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və s.) bu adlandırmadan özlərini bu dövlətdə “yad” hiss edirlər və bunun nəticəsində etnik azlıqların müxtəlif üsullarla etirazları meydana çıxır; - bu ad eynilə Türkiyə Cümhuriyyətinin Ana yasasında təsbit olunan rəsmi dilidir. Türk mənşəli iki müxtəlif milli dilin eyni bir adla adlandırılması müsbət hal deyil və onların ayrı-ayrı adlarla (*Azərbaycan türkcəsi* – *Türkiyə türkcəsi*) adlandırılması daha münasibdir.*

* 1937-ci ilə qədər Azərbaycan türklərinin dili və dövlət dili “türk dili” adlananda, Türkiyə türklərinin dili “osmanlı dili”, 1924-cü ildən sonra “Anadolu türklərinin dili”, “Türkiyə türkcəsi” adlandırılırdı. 1937-ci ildə Azərbaycanda “türk dili” istilahından imtina edildikdən sonra Türkiyə türkləri öz dillərini “türk dili” adlandıрмаğa başlamışdılar. – **Bax:** Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002, s.39

2. "Azərbaycan türkcəsi" adının da uyğun görülməməsinin kokret izahını ümummilli lider Heydər Əliyevin həmin iclasdakı çıxışından verməklə kifayətlənmək olar: "Gəlin türkdilli xalqlara baxaq. Bəli, biz türkdilli xalqlardan biriyik və türk mənşəli xalqıq. Kökümüz birdir. Özbək dili var, qazax dili var, qırğız dili var, tatar dili var, başqırd dili var, türkmən dili var, kumık dili var. Demək, bu türkdilli xalqların da hər birinin dilinin öz adı var. Türkdilli xalqlarda tatar dili də var, o biri qrup dillər var, onların da hər biri bu qrupa daxildir, amma hər birinin öz adı var... Axı nə təhər Azərbaycan türkcəsi? Millətimiz nədir? Azərbaycan türkü. Nə təhər bu millətin iki adı olsun? Bəs niyə özbək özünə demir ki, Özbəkistan türkü, tatar niyə demir ki, Tatarıstan türküyəm?"¹ Məsələnin başqa tarixi-siyasi tərəfləri ilə yanaşı, bu gün üçün aktual olan bir əsas tərəfi də məhz bu suallar idi.

3. "Azərbaycan dili" – bu ad artıq neçə onilliklərdir ki, uğurla işlənir və böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir. Yuxarıda göstərilənləri əsas tutaraq bu adın işlənməsi daha məqsədəuyğun görülür.

Beləliklə, 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq referendumunda ana dilimiz Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində öz layiqli yerini tutdu:

"Maddə 21. Dövlət dili

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir"².

¹ Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 9 noyabr 1995.

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996, s.17.

Ana dilinə dövlət qayğısı. Dövlət dili ilə bağlı verilən qanun, fərman və sərəncamlar

Əvvəlki illərdən, daha dəqiqi, dövlət dilinin yaşadığı 74 ildən (1918-1992) fərqli olaraq, respublikanın müstəqillik əldə etməsi əsnasında Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı üçün heç bir maneə yox idi. Lakin bu sərbəstlik dilin demokratikləşməsindən çox, “özəlləşdirilmə”sinə gətirib çıxarırdı. Yəni dildən hərə öz bildiyi kimi istifadə edir, hətta müəyyən dairələrdə və təbəqələrdə Azərbaycan dili “lazımsızlaşdırıl”ırdı.

Bunula bağlı olaraq dövlət dilinə tükənməyən qayğı və diqqət bugünkü dövlətçiliyimizin gördüyü mühüm və tarixi işlər sırasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu yolda atılan ilk böyük addım Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” verdiyi fərman (18 iyun 2001-ci il) oldu. Ölkə prezidenti həmin fərmanda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mükəmməlləşməsi, xalq ruhundan və milli dilin xüsusiyyətlərindən çıxış edərək ədəbi dilin tələblərinə tam cavab verməsi tələblərini qarşıya qoyur, ana dilinin müasir vəziyyəti ilə bağlı bir sıra qənaətbəxş olmayan hallar və narahatlıq doğuran qüsurların qarşısını almaq üçün mümkün tədbirlərin görülməsini nəzərə çatdırırdı. Fərmanın dövlət əhəmiyyətli tərəflərindən biri də latın qrafikalı əlifbaya kütləvi şəkildə keçilmək prosesinin başa çatdırılması və Azərbaycan dilinin hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunun hazırlanması haqqında mühüm göstəriş və tapşırığın verilməsi idi.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə bağlı verilən göstərişlərin nəticələrini əsas götürərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2001-ci il 9 avqustda “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman imzaladı. Sənəddə deyilir: “On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan

istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1.Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2.Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir”¹.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”kı sərəncamı latın qrafikasına keçidi önəmsəyən dövlət sənədlərindən biri kimi, ümummillə lider tərəfindən verilmiş 18 iyun 2001-ci il fərmanının 5-ci bəndinin - “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin”² və 9 avqust 2001-ci il fərmanının məntiqi davamı idi.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” (30sentyabr 2002-ci il) Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi. 2003-cü ilin yanvar ayının 2-də isə Heydər Əliyev eyniadlı qanunu imzaladı və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi. 3 fəsildən ibarət həmin qanunun əsas hissəsini dövlət dilinin əlifbası, normaları və beynəlxalq yazışmalar da daxil olmaqla bütün dövlət idarə və orqanlarında, hüquqi məsuliyyət daşıyan bütün

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası (Azərbaycan dili), s.53

² Yenə orada, s.45

xidməti sahələrdə işlənməsi, qorunması və inkişafı kimi mühüm məsələlər əhatə edirdi.

Ana dilimizin istifadəsi sahəsində hələ də özünü göstərən müəyyən çatışmazlıqları və yaranmış müəyyən problemləri nəzərə alaraq Prezident İlham Əliyev 2013-ci il 9 apreldə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə sərəncam imzaladı. Sərəncamda Dövlət Proqramının məqsədi, vəzifələri və gözlənilən nəticələr ətraflı göstərilmiş, icrasına aid geniş Tədbirlər Planı tərtib olunmuşdur. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinin məqsədi sərəncamda verildiyi kimi, “Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir”¹.

Ana dilimizin saflığı uğrunda görülən işlər getdikcə daha dərin və genişmiqyaslı xarakter alır. Dövlət başçısı İ.Əliyevin bu sahədə düşünülmüş tədbirlərindən biri “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2018-ci il 1 noyabr tarixli fərmanı oldu. Fərmanda Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən və dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası (Azərbaycan dili), s.81

“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” nin yaradılması Nazirlər Kabineti qarşısında konkret vəzifə kimi qoyulur.

Qeyd edək ki, bu fərman da ümummilli lider H.Əliyevin 2001-ci il 4 iyul tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması ilə bağlı verdiyi fərmanın siyasi xəttini təcəssüm etdirir. Belə ki, o zaman mövcud Dil Komissiyasının yaradılması da dövlət dilinin tətbiqi sahəsindəki çatışmazlıqların tənzimlənməsi və ya aradan qaldırılması, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac olduğu əsasla yaradılmışdı.

3. Dil, nitq, nitq mədəniyyəti

Dil sistemlər sistemidir

“Dil şərti işarələr sistemidir”, “dil ictimai hadisədir”, “dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir”– dil haqqında olan çoxsaylı fikirlər, mülahizələr içərisində əsas müddəalar bunlardır. Əslində dil haqqında bütün nəzəriyyələr də bu fikir özülünün əsasında inkişaf edir.

Dilin **şərti işarələr sistemi olması** onun təfəkkürü şəkilləndirən bir fikir mənbəyi kimi götürülməsini təsdiqləyir. Bu baxımdan dili öyrənmək üçün konkret dillərə müracət etmək, hər hansı bir dildən bəhs etmək düzgün deyil, çünki dil ümumidir. Dil fikrin açarındır, intellektual fəaliyyət vasitəsidir. İnsan təfəkküründə formalaşan anlayışlar dil vasitəsilə aydınlaşır, maddiləşir. Əslində dilçilikdə doğru olaraq “dil” dedikdə bu yalnız insana məxsus bir işarələr sistemi kimi nəzərdə tutulmur. “Heyvanların dili”, “təbiətin dili”, hər hansı bir “mexanizmin dili” kimi ifadələr də nəzərdə tutulur. Ona görə də “F.de Sössür dili işarələr sistemi kimi götürdükdə insan dili ilə başqa dil anlayışları arasında heç bir sərhəd qoymadan, bütün dil işarələrini dilçiliyin obyektinə daxil edir”¹.

Dilin **ictimai hadisə olması** onun ümumiliyinə dəlalət edir. Dilin ictimailiyini onun cəmiyyətdə yaranması ilə əlaqələndirirlər. Yəni cəmiyyət olan yerdə ünsiyyət, ünsiyyət olan yerdə isə dil vardır. Əslində bu tezis yalnız dil yox, həm də onunla sıx bağlı olan nitqin modelini müəyyənləşdirir. Dilin ictimailiyi onun ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Yəni dil baza rolunu oynamaqla, ictimai təfəkkürün məhsuludur, hamı üçün eyni cür nitq mənbəyidir*. “Dil - hər hansı bir ictimai kollektivə mənsub olan hər bir kəsdə nitq praktikası

¹ Bax: Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. B., 2011, s.46

* Biz burada nitq dedikdə bütün səsləli və səssiz nitqi nəzərdə tuturuq.

ilə mənimsənilib mühafizə edilən xəzinədir; hər kəsin, daha dəqiq desək, bütöv fərdlərin məcmusunun beynində virtual şəkildə mövcud olan qrammatik sistemidir. Və dil tam şəkildə onların heç birində deyil, yalnız kollektivdə mövcuddur”¹.

Dilin **ən mühüm (!) ünsiyyət vasitəsi olması** isə qeyd etdiyimiz kimi, artıq onun nitq faktoruna çevrilməsidir. Ünsiyyət vasitəsi dedikdə, bizi əhatə edən bütün dərkətmə və etdirmə vasitələri - təfəkkürün məhsulu olan istənilən təqdimətmə üsulu nəzərdə tutulur; incəsənətin sahələrini (rəssamlıq, heykəltaraşlıq, musiqi əsərləri və s.) də daxil etməklə, verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin hamısını bu sərəya aid etmək olar.

Nəzəri dilçilikdə bəzən dilin ekspressiv vəzifəsindən, yəni təfəkkürü ifadə edən alət olmasından danışarkən onu (dili!) təfəkkürün digər ifadə formaları, məsələn, rəsm əsərləri, heykəltərəşlıq nümunələri ilə qarşılaşdıraraq müqayisə etmişlər. Amma düşünürük ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bunlar da insan təfəkkürünün dilidir, şərti işarələr sistemi kimi təzahür edən fərqli bir formasıdır. Hərflər və səslər nitq fəaliyyətinin aləti olduğu kimi, boyalar, notlar və s. bu sıradan olan bütün vasitələr də həmin sahələrin fikir təcəssümüdür. “İstər təsviri sənətin, istərsə də musiqinin fikir ifadə etməsi üçün əvvəlcə həmin fikrin bu və ya digər dərəcədə “komplektləşməsi” tələb edilir ki, dilin iştirakı olmadan heç cür mümkün deyil. Sadəcə, söhbət burada dilin “səhnə arxası”na keçməsindən gedə bilər ki, sənət əsərləri (musiqi, təsviri sənət və s.) “səhnə”də məhz daha çox xüsusi texnologiyalarla ifadə olunsun”². Təfəkkür, onun dillə əlaqəsi və mövcudluğu ilə bağlı olan nəzəri baxışların əsasında duran

¹ F.de Sössür “Ümumi dilçilik kursu” (tərc. N.Cəfərov, İ.Temiroğlu). B., 2018, s.25-26

² Cəfərov N. Ümumi dilçilik. B., 2020, s.78-79

başlıca fikirlər də bunu təsdiq edir: -təfəkkür... insan beyninin məhsuludur; -varlığın insan beynində ümumiləşmiş inikası olan təfəkkür yalnız dil sayəsində mövcud olur; -təfəkkür baş beynin maddi fizioloji prosesləri ilə qırılmaz əlaqədə mövcud olmaqla yanaşı, yalnız dil əsasında və dil vasitəsilə yarana bilir və yaranır... dildən kənarında təfəkkür mümkün deyil; və *nəhayət*, -dilin təfəkkürlə əlaqəsinin “səsli sözlərlə” həyata keçirilməsi heç də zəruri deyil¹.

Buradan da anlaşılır ki, təfəkkür yalnız dillə mövcud-dursa, dediyimiz bu dil təfəkkürün bütün ifadə vasitələrini əhatə edir. Əks halda digər təfəkkür məhsullarını nə adlandırmaq?

Fikrimizcə, təfəkkürün əsas fikir aləti olaraq dilin götürülməsi və digər ifadə vasitələrinin də dildən kənarında götürülməsi fikri dilin işarəviliyinin geniş anlayış olaraq deyil, yalnız nitqin bazası olması, nitqin də yalnız səsli ünsiyyət forması olması kimi anlaşılmasından irəli gəlir. Eləcə də bu fikrin tamamı olaraq dilin ən vacib ünsiyyət vasitəsi olmaq cəhətindən bəhs edilərkən müəyyən olmuş jest və mimikalar, piktoqrafik və ideoqrafik yazını təmsil edən bir sıra şəkilli və işarəli ünsiyyət formaları da ünsiyyətin dilə daxil edilməyən başqa vasitələri kimi təqdim edilir.

Yenə də o fikirdəyik ki, bütün bunlar – təfəkkürün süzgəcindən keçən hər nə varsa (verbal və ya qeyri-verbal!) istisnasız olaraq, dildir. Özü də nitq fəaliyyəti ilə təmsil olunan dildir. Sadəcə, səsli deyil, həm də səssiz nitqin ifadə formasıdır. Bu mənada biz dilə kompleks anlayış kimi baxmalıyıq. Təbii ki, burada əsas mənəni nitq fəaliyyətində təzahür edən dil sistemi (vahidləri) ilə reallaşan səsli nitq – (yazılı və şifahi formada) daşıyır.

Bizim burada məqsədimiz dil və nitq haqqında olan baxışlara sırf dil nəzəriyyəsi aspektindən yanaşmaq, onu

¹ Bax: Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 2006, s.81-82

təhlil etmək deyildir. Bildiyimiz kimi, dil və nitq termininin hər birinə ayrı-ayrılıqda baxmaq və xüsusiyyətlərini konkretləşdirmək, eyni zamanda sərhədlərini müəyyənləşdirmək kimi tərəfləri ilə dünya dilçiliyində müxtəlif cəhdlər və fikirlər olmuşdur. V.Humbolt da başlamış, F. De Sössürdə mükəmməlləşmiş həmin dil – nitq “problemi” bu gün artıq fundamental baxışlardan çox, yeni ayrıntıların “kəşf”i ilə müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, Sössürün dili “öz-özünə qapanmış işarələr sistemi” olaraq görən idealist fikirləri ilə, dili “konkret fikirdən, hissədən və arzudan təcrid olunaraq kollektivin şüurunda inikas edən maddi vahidlər sistemi” kimi görülən materialist düşüncələr arasında daim dilin qavranılması ilə bağlı ziddiyyətlər olmuşdur. Bütün hallarda dil mürəkkəb və çoxsaylı şərti işarələr sistemidir. Və dilin səsli nitqdə təzahür edən və təzahür etməyən (digər təfəkkür modulları) formaları var.

Nitq - fəaliyyət növü kimi fikrin ifadə mexanizmidir

Bütün bu deyilənlərə əsasən, belə bir konkret sual ortaya çıxır. Bəs nitq nədir? A.Axundov yazır ki, dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir dil kollektivinin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi *nitq* adlanır. Digər tərəfdən, *nitq* dil vasitəsilə ünsiyyət növü mənasını bildirir. Nəhayət, *nitq* deyərəkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bundan sonra müəllif psxologiya elmində nitqə verilən tərif dil-nitq problemi baxımdan maraqlı hesab edərək olduğu kimi verir: “nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir”¹.

Birincisi, qeyd edək ki, nitq haqqında verilən sonuncu tərif nitqin bütün anlamlarda tam mənasını və funksiyasını

¹ Bax: Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 2006, s.80

ifadə edə bilməmişdir. Nitq – 1) dil vasitəsilə həyata keçirilir; 2) fikir mübadiləsinə bilavasitə xidmət edir; 3) ünsiyyət prosesidir.

Bu fikirlər yuxarıda verdiyimiz nitq termininin əks etdirdiyi ilk iki anlamda da müəyyən qədər özünü ehtiva etmişdir. Belə ki, verilən tərifin ayırdığımız 1və 2-ci punktu nitqin *dildən istifadə üsulu*, 3-cüsü isə nitqin *ünsiyyət növü* olmasının təsdiqidir.

Beləliklə, dil və nitqin sərhəddi aydınlaşır. Nitq dilin ünsiyyət növüdürsə, deməli, dilin digər ünsiyyət növləri də vardır. Bunların başlıcası ünsiyyət prosesi olan nitqdır. Nitqin də səciyyəviliyi onun məhz proses olaraq fəaliyyətidir. Yəni nitq dinamikdir, daim inkişafdadır. Bu əsasla da dili inkişaf elətdirən başlıca vasitədir. Bax, elə dillə nitqin qurulmaz vəhdətliyi də bu inkişafı möhkəmlənir. “..nitq isə ona görə lazımdır ki, dil təşəkkül tapsın – tarixən nitq faktı dildən həmişə qabaq gəlir. ...Nəhayət, dilin təkamülü məhz nitq hadisələri ilə şərtlənir: bizim dil vərdişlərimiz başqalarını dinləyərkən aldığımız təəssüratla dəyişir”¹.

Bir daha qeyd edək ki, dil və nitqin ayrı-ayrı anlayışlar olaraq mahiyyətini anlamaq, sərhədini müəyyənləşdirməkdə məqsədimiz ona sırf bir dilçiliyin nəzəri müddəaları ilə yanaşmaq deyil. Burada bizə lazım olan bu günəcən bir çox hallarda dil kimi anlaşılan müəyyən cəhətlərin nitqə məxsusluğunu, onun dillə fərqi göstərərək dilin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmasında nitq faktının ortaya çıxmasını, bu sıradan səsli və səssiz nitq anlayışlarını aydınlaşdırmaqdır. Bütün bunlar isə bizim fənnin – nitq mədəniyyətinin daha geniş anlayış olan ünsiyyət mədəniyyətinin bir hissəsi kimi öyrənilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur.

¹ F.de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (tərc. N.Cəfərov, İ.Temiroğlu). B., 2018, s.33

Beləliklə, fikrimizi bu cür yekunlaşdırırıq. Dil maddi gerçəkliyin, hiss və duyğuların insan beynində, idrakında inikası olan işarələr sistemidir. Deməli, təfəkkürdə mövcud olan, onunla bağlı olan, onun ifadə etdiyi hər bir şey DİLdir. Mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə edən fikir mübadiləsi buraya daxildir. F. de Sössür yazır: “Dildə isə, əksinə, akustik obrazlardan başqa heç nə mövcud deyil, onu da müəyyən görmə obrazı vasitəsi ilə əks etdirmək olar. ...dil akustik obrazlar xəzinəsidir, yazı isə onu hiss olunan (görünən) formalarla təmin edir”¹. Deməli, beyində formalaşan həmin akustik obrazlar yazıya yəni, akustikanı maddiləşdirən işarəyə çevrildiyi kimi, digər vasitələrlə də əks etdirilə bilər. Həmin vasitələr isə ünsiyyətin digər elementləri sayılan bütün xarici nitq formalarıdır. Məsələn, istənilən bir rəsm əsəri nitq aktının passiv (dil) və aktiv (nitq) hissələrinin məcmusudur: burada bir fikir təqdim olunur ki, onu müəllif məhz akustik obrazlar vasitəsilə təxəyyülündə canlandırır və xaricə ötürür. Biz də həmin ötürülən məlumatı görürük və eynilə beynimizdə dərk edirik, hətta daxili nitq olaraq özlüyümüzdə analiz də edə bilirik. Beləliklə, dili ünsiyyət vasitəsinə çevirən ən mühüm hadisə NİTQdir. Əslində bu nitq geniş anlamda digər ünsiyyət vasitələrini də ehtiva edir. Bununla da onun səsli və səssiz formaları müəyyənləşir. Bizim ənənəvi tanıdığımız nitq prosesi səsli nitqi (yəni dil vahidləri ilə ifadə olunan!) – yazılı və şifahi şəkildə yaradır. Dillə gerçəkləşən bütün digər təfəkkür məhsulları, o cümlədən ünsiyyəti təmin edən digər vasitələr – jest, mimikalar, əşyavi, piktoqrafik və ideoqrafik yazı və s. səssiz nitqin formalarıdır. Bütün bunlar geniş anlamda ünsiyyətə xidmət edən, ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdıran ifadə üsullarıdır.

Dediyimiz kimi, nitq dedikdə ünsiyyət mədəniyyətinə xidmət edən bütün nitq aktı nəzərdə tutulmalıdır. Düzdür,

¹ Yenə orada, s.27-28

nitq dedikdə, dilçilikdə “danışmaq” anlayışı əsas götürülür. Amma bəhs etdiyimiz kimi, “nitq müxtəlif ünsiyyət şəraitində dilin başqa-başqa formalarda tətbiqidir” (A.A.Reformatski). Nitq mədəniyyəti fənninin əsas predmeti isə fikrin ən mühüm ifadə mexanizmi olan **səslı nitq**dir.

Səslı nitqin dilin digər təzahür formalarından fərqi ünsiyyətin kommunikatıv (informasiya mübadiləsi), interaktiv (psixoloji təsir) və perseptiv (qavrama) tərəflərini özündə mükəmməl şəkildə birləşdirə bilməsidir. Bu bütövlük isə onun bir proses olaraq konkretliyində və davamlılığındadır.

Nitq prosesi danışma, eşitmə, dərk etmək kimi əlamətlərlə səciyyələnsə də, burada danışma və eşitməni psixofiziki hadisə kimi geniş anlamda - danışma və ya yazma, eşitmə və ya oxuma kimi də götürmək olar. Nitq prosesinin ilk iki ünsürü insanın bioloji və psixoloji sağlamlığının əlaməti olaraq dilçiliyin birbaşa ixtiyarında olan məsələ deyil. Lakin hər iki əlamət nəticə etibarilə dərkətməni lokallaşdıran cəhət kimi nitq mədəniyyəti prosesinin vacib tərəflərini təşkil edir. Dərkətmənin müfəssəlliyi də danışma (yazma) və eşitmənin (oxuma) səviyyəsi ilə müəyyənləşir.

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi

“Dil xalqın ruhudur” deyən V.Humboldt əslində yanılmamışdır. Həqiqətən də dil hər bir xalqın ruhunun ifadəsidir və onun tarixini - keçmişini, bu gününü əks etdirməyi bacaran özünə məxsus malıdır.

Dilə nə qədər ümumbəşəri, mücərrəd anlayışlar toplusu olaraq baxsaq da, hər bir xalqın öz ruhuna, minilliklərlə formalaşan milli-psixoloji düşüncələrinə, etnik xüsusiyyətlərinə uyğun təfəkkür tərzı vardır. Və dilin milli səciyyəliliyi məsələsi bundan irəli gəlir. İstər fonasiya ilə, istərsə də istənilən incəsənət nümunələri ilə təqdim olunan dilin öz milli koloritliyini hiss etdirməməsi imkansızdır və yaxud

milliliyin fəvqündə yadlığını hiss etdirməsi istisnasızdır. Bu baxımdan insanın ruhundan düşüncələrinə oradan da nitqə çevrilən hər bir ünsiyyət faktorunda dilin milliliyi yaşamaqdadır.

Dili mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab edirlər. Bütünlükdə mədəniyyət ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən və ona xidmət edən mənəvi və maddi sərvətlər toplusu olub insan şüurunun və fəaliyyətinin nəticəsidir. Mədəniyyət bəşəri səciyyə daşırsa da, hər bir xalqın özünün tarixi-ictimai inkişafı ilə milli mədəniyyəti formalaşır. Dil əslində həmin milli mədəniyyətin tərkib hissəsi yox, elə özüdür, onu var edəndir. Eyni zamanda, dil mədəniyyətin, mədəniyyət də dilin inkişafı üçün zəmindir.

Mədəniyyət hər bir xalqın ruhunun, düşüncələrinin, bir sözlə, fiziki və zehni fəaliyyətinin məhsuludur. Ünsiyyət və onu yaradan vasitələr də bu sırada mədəniyyətin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Belə olduqda nitq mədəniyyəti də milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Nəzərə alsaq ki, insanın, ümumiyyətlə, bütün mədəniyyəti ifadə edəcək, onu nəsildən-nəsilə ötürəcək ən mühüm vasitəsi elə nitqdir, onda qətiyyətlə deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti bu üsulla bizim şifahi və yazılı ünsiyyət mədəniyyətimizi nümayiş etdirir. Bunun üçün isə insandan düzgün, dəqiq və mənalı danışmaq tələb olunur. Gözəl nitq təqdimatı üçün də iki əsas cəhətin mövcudluğu şərtidir:

- 1) Hər bir xalqın dilinin zənginliyi – müəyyənləşmiş səs sistemi, söz ehtiyatı, söz yaradıcılığı imkanları, sabitləşmiş qrammatik quruluşu və demokratikləşmiş ifadə imkanları.
- 2) O dildə danışanın buna maksimum səviyyədə hazırlığı - dilin ifadə imkanlarından istifadə etmək bacarıq və vərdisləri, yəni nitq istifadəçisinin mükəmməlliyi.

V. fon Humboldt yazır: “Hər bir xalqın mədəniyyəti onun xüsusi qabiliyyəti və taleyindən asılıdır ki, əsası daha

çox, xalqda hər dəfə yenidən təzahür edən ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən asılıdır”¹. Heç şübhəsiz ki, xalqın dilinin zənginliyi də, ifadə imkanları da onun taleyidir, bu taleni “yazan” da həmin xalqın nitq daşıyıcılarıdır. Nitqdə ədəbi dilə əsaslanan norma olduğu kimi, insanların fiziki və zehni əməyi sayəsində yaratdığı, əldə etdiyi və nəsilərə ötürdüyü maddi və mənəvi sərvətlərinin məcmusu olan mədəniyyət də normalara tabedir. Və hər ikisi tarixi kateqoriya olmaqla, dillərin inkişafı - nitq prosesində ifadə imkanlarının zənginləşməsində mühüm rola malikdir.

Nitq mədəniyyətinin başqa elmlərlə əlaqəsi

Nitq mədəniyyətinin həm bir ünsiyyət mədəniyyəti olaraq, həm də bir fənn olaraq bir sıra elmlərlə əlaqəsi vardır. Bir sıra elmlər vardır ki, həmin elmləri bilmədən mükəmməl nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mümkün deyil.

Bu sırada, təbii ki, birinci yerdə ***filologiya*** durur. Bildiyimiz kimi, nitq birbaşa dillə bağlıdır. Odur ki, dilin yaruslar üzrə öyrənilməsi, dil qaydalarının mənimsənilməsi nitqin inkişafının əsas təminatıdır.

Fonetika – düzgün yazı və tələffüz vərdişləri; dinləmək, anlamaq və mənimsəmək vasitələri (ton, ahəng, diksiya və s).

Leksika – sözün mənşəyi, istifadə dairəsi, aktivlik səviyyəsinə uyğun milli ədəbi dilin təmini; fikrin düzgün və dəqiq çatdırılmasında əsas vasitə olan lüğətdən istifadə.

Qrammatika – fikrin dil qanunları əsasında təşkil edilməsi; məzmunu uyğun strukturun müəyyənləşdirilməsi; mətnin qurulmasında oynadığı rol.

¹ V.fon Humboldt. İnkişaflarının müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında(1820) - Məqalələr və fraqmentlər (tərc. N.Cəfərov). B, 2019, s.32

Üslubiyyət - nitq prosesi zamanı məzmununun daha məqsədəuyğun seçilməsi;

Kinesika - bədən hərəkətlərinin “dili”ni də bu sırada vermək olar (ünsiyyət zamanı tətbiq olunan ixtiyari və qeyri-ixtiyari bədən hərəkətlərini).

Məntiqin nitq mədəniyyətində rolu bu əsaslarla bağlıdır: müəyyənlik, aydınlıq; ardıcılıq; ziddiyyətsizlik; əsaslandırılma. Məntiq bizim istər fərdi-psixoloji, istərsə də ümumi-sosioloji düşüncəmizin birbaşa güzgüsüdür. Ədəbi dili təşkil edən funksional üslubların hər bir nümunəsində həmin məntiqlə onun ardıcılığı və yekunu bildirməsi labüddür. Xüsusən elmi üslubun canı məntiqdir.

Fəlsəfə - ilə bağlı düşüncəyə malik olmaq; keçmiş, bu günü və gələcəyi və ya bu zaman daxilindəki hadisələri anlayaraq təhlil edə bilmək nitqin dərinliyini, çəkililiyini formalaşdırır. Fəlsəfinin qanunlarına söykənərək izah edilən fikir bəzən fərziyyələrdən o yana keçməsə də, maraq doğuran, oxunulan və ya dinlənən bir nitq nümunəsi olur.

Psixologiya – insanın ruh halından, iç dünyasından, dolayısı ilə fərdi keyfiyyətlərindən ümumiləşmiş halda bəhs edərək nitqin fərdiliyini, natiqliyin özünəməxsus keyfiyyətlərə bağlılığını öyrənməyə birbaşa əsas verən bir elm sahəsidir. Bildiyimiz kimi, insanın psixologiyası, əslində, birbaşa onun nitqində təzahür edir. Ona görə də psixoloji baxımdan qüsurlu olan insan “keyfiyyət”siz və məzmunuz nitq təqdim etdiyi kimi, ruhu sağlam insan da nitqi ilə ətrafa bir rahatlıq bəxş edir. Necə ki, insan psixologiyası rəngarəng və bən-zərsizdir, onun təzahürü olaraq da hər bir nitq təkrarolunmazdır. Beləliklə, psixologiyayı bir elm olaraq bilmək danışanın da, dinləyənin də nitqinin məziyyətlərini düzgün təhlil etməyə imkan verir.

F.Şiriyev bu əlaqəni, bağlılığı məhz natiqliyin istifadə dairəsi olaraq belə verir ki, qədim ənənələrə uyğun olaraq,

ritorikanın digər elmlərlə əlaqələrini müəyyənləşdirmək mümkündür¹:

məntiqə - nitq mühakimələri, sübut və əsaslandırma, eyniyyət qanunları;

fəlsəfə ilə –mənəviyyat və əxlaq problemləri, xeyir və şər, ümumi dünyagörüşü məsələləri;

siyasətlə - hakimiyyət və azadlıq, mülkiyyət və ictimai münasibətlər, müharibə və sülh problemləri;

hüquqsünaslıqla – insan hüquqları və vəzifələri, məhkəmə praktikası;

filologiya ilə – dil və onun vasitələri, nitq normaları, üslublar, ədəbiyyat, poetika məsələləri, ədəbi növlər və janrlar və s. birləşdirir.

Qeyd edək ki, nitq mədəniyyətinin digər elmlərlə əlaqəsindən danışarkən buraya yalnız humanitar sahələri deyil, texniki elmləri, habelə təbiət elmlərini də müvafiq şəkildə aid etmək olur. Məsələn, riyazi biliklərə malik olan natiq nitqini daha sistemativ qura bilir, fikirlərini qrafiklər, sxemlər şəklində təqdim edərək çıxışını əyaniləşdirməyi bacarır. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin hər hansı bir elm sahəsi ilə əlaqəsi həm o elmlərdən əxz elədiyi vərdislərə, həm də onun nitqinin zənginliyinə - termin balansına, bu balansdan irəli gələn çoxmənalılığa və paralelliyə, məntiqli müqayisələrə nail olmağa imkan yaradır.

Müxtəlif elmlərdə nitq mədəniyyətinin təzahürü

Nitq mədəniyyəti bir elm olaraq digər elmlərdən qidalandığı kimi, bütün elm sahələrinin də inkişafında nitq mədəniyyətinin böyük rolu var. Nəzərə alsaq ki, nitq mədəniyyəti ədəbi dilin mükəmməl təqdim formasını öyrədən elm sahəsidir, demək, bütün elmlərin bu sahəyə ehtiyacı vardır.

¹ Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B, 2014, s.11

Bu, ilk növbədə şifahi nitqə əsaslanan elm və sənət sahələrində özünü göstərir.

Hüquqşünaslıqda – hakimin nitqi, vəkilin nitqi, hətta məhkumun nitqi fərqli nitq məhsullarıdır. Onların hər birinin nitqində ədəbi dilə maksimum dərəcədə əməl edilərsə də, nitqin tələbləri üzrə göstərilən vəzifələrdə nitqin daxili keyfiyyəti dəyişir. Bu, artıq ənənəvi bir üslubla tənzimlənir. Hakimin nitqi daha çox şablonlaşmış, qəliblənmiş ifadələrdən ibarət olur. Vəkilin nitqi natiqliyin nüvəsini təşkil edən inandırma üzərinə hesablanır, bunun üçün nitqin həm konkretlik və yığcamlığı, həm də mətləbdən uzaqlaşmadan müxtəlif misallara, hətta yeri gəldikcə sitatlara, aforizmlərə qədər gedib çıxan zənginliyi burada rol oynayır. Vəkilin güclü məntiqi onun nitqinin ardıcılığından, hökmə qarşı dəlillərini əsaslandırmağı nitqinin dəqiqliyindən irəli gələn tələblərin əsasında dolğunlaşır. Hətta ən sərbəst nitq imkanlarına malik olan müttəhim belə, nitqində ictimai bir ortama uyğun olaraq nitq mədəniyyətindən yararlanmağa ehtiyac duyur.

Psixologiyada hər bir psixoloji durumun incəliklərinə varmaq, onun mahiyyətini açmaq mükəmməl nitq tələb edir. İnsan xarakterində olan mürəkkəbliyi, sonsuz dəyişkənlikləri ifadə edən hər bir fikir, söz, cümlə nitq mədəniyyətinin süzgəcindən keçməlidir. Bu, həm bir elm sahəsi olaraq, həm də psixoloq – passient münasibətlərində psixologiyanın başlıca vəzifələrindən biridir.

Siyasətşünaslıqda siyasi gedişatların - ictimai-siyasi, sosial-siyasi, mədəni-siyasi həyatın bütün tərəflərini açan bu elm sahəsində nitq mədəniyyətinin dəqiqlik, ifadəlilik kimi ümumi tələbləri ilə yanaşı, münasiblik, estetiklik kimi “düşünlü” nitq meyarlarından da istifadə olunur. Belə deyək ki, siyasətşünaslığın dili kontekstual xarakter daşıyan bir nitq nümunəsidir. Yəni söz və cümlə nitq faktı olaraq burada bütün tərəfləri ilə asemantikləşir.

Bir daha deyək ki, biz hər iki bəhəsdə nümunə olaraq verdiyimiz elmlər sırasında digərlərinin də qarşılıqlı siyahısını uzada bilərik. Əsas məsələ budur ki, nitq mədəniyyəti mükəmməl nitq təqdim etmək üçün müəyyən elm sahələrini özündə ehtiva edə bildiyi kimi, bütün elm sahələri də nitq mədəniyyətini mənimsəməyin sayəsində mükəmməlləşir, dolğunlaşır.

4. Nitqin tipləri: daxili nitq və xarici nitq

Daxili nitq necə ki, bir növ işarələr sistemi olan *d i l d i r*, ***xarici nitq*** də fonasiyalar sistemi ilə ifadə olunan *n i t q* in özüdür. Bu mənada, daxili nitq və xarici nitq termininə həmin müqayisə zamanı ehtiyac duyulur.

Daxili nitq - təqdim edilməyən nitq tipi kimi

Daxili nitq–insanın səsli və ya səssiz şəkildə ifadə etməsindən asılı olmayaraq öz-özünə danışığıdır. Daxili nitq elə bir danışiq tipidir ki, burada təqdim etmə məqsədi güdülür. Daxili nitq kommunikativ funksiyanı yerinə yetirməyən, ancaq müəyyən bir insanın düşüncə prosesinə xidmət edən nitqdır. Nitqin bir tipi olaraq daxili nitq həm yaranma səbəblərinə, həm məqsədinə, həm də linqvistik təbiətinə görə xarici nitqdən fərqlənir.

Yaranma səbəblərindən başlıcası insanın təklikdə özünə qapılması olur. Bu, əslində ruhun öz-özülə danışığıdır. Məzmunundan asılı olaraq daxili nitq insanın ruhunu idarə edir. Hətta buna bəzi hallarına görə, vicdanın danışması da deyilir. Psixoloqların tədqiqləri göstərir ki, gün ərzində ağılımızdan yetmiş minə yaxın fikir keçir. Bunun çox hissəsi isə daxili nitqlə də məhdudlaşır.

Daxili nitq aşağıdakı hallarda meydana gəlir: müəyyən hislərə qapıldıqda, müxtəlif problemləri həll edərkən, xatırlama və düşünmə anlarında, düşünə-düşünə oxuduqda, digər insanların nitqini diqqətlə dinlədikdə, bir sözlə, səssiz analitik düşüncənin təsiri altında olarkən.

Bütün bunlara istinadən daxili nitq təfəkkürün dilə çevrilməsində mühüm və universal mexanizm olaraq dəyərləndirilərək, xarici nitqin ilkin mərhələsi kimi, daha dəqiq desək, şifahi və ya yazılı şəkildə həyata keçirilmədən əvvəl “daxili proqramlaşdırma” olaraq götürülür. Hətta daxili nitq konkret şəkildə, düşüncədən nitqə (yəni əsl nitqə!) adlı bir proses kimi də qəbul olunur. Nitqin bu formasını, sadəcə, yüksək səslərlə

müşayiət olunmayan, “səsi alınmış nitq” və ya nitqin əsas funksiyası olan çıxış etməkdən, ünsiyyət prosesinə qoşulmaqdan imtina edən nitq kimi də qəbul edirlər. Bu fikirlərin davamı olaraq, “daxili” nitqi “xarici” nitqin törəmə forması kimi də ifadə edirlər. Həmin göstərilənlərlə bağlı olaraq daxili nitq anlayışı psixolinqvistik termin olaraq haçalanır. Belə ki, “psixolinqvistikada “öz-özünə danışmanı” (artikulyasiya üzvlərinin gizli fizioloji fəaliyyətini) daxili nitq və “daxili proqramlaşdırma”-dan (nitq sxeminin şüursuz qurulmasından) fərqləndirirlər”¹. Və bu, “daxili nitq düşüncə fəaliyyətinin “özü üçün” və maddi olaraq ifadə edilməmiş bir formasıdır” kimi fikirlərlə ziddiyyət təşkil edir. Bütün hallarda daxili nitq səsli (çox vaxt pıçıltı şəklində!) olsa belə, ünsiyyət prosesinə daxil ola bilməyən və məhz bu cəhətinə görə xarici nitqə qarşı duran bir düşüncə prosesidir.

Nəticə etibarilə, psixolinqvistikanın predmeti olaraq, daxili nitqə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır; xarici nitqin səssiz forması olaraq (Дж.Б.Уотсон), xarici nitqə hazırlıq kimi (К.Гольдштейн, Б.Г.Ананьев), nitq təfəkkürünün bir mərhələsi kimi (Л.С.Выготский, А.Р.Лурия), xarici nitq və məhdud zehni fəaliyyət arasındakı bir ara forma kimi (В.Я.Гальперин) və s.²

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, daxili nitq xüsusiyyətlərinə görə tam müəyyənləşməmiş bir nitq forması olsa da, çox mənalarda xarici nitqə qarşı durur və ondan dil xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

- Daxili nitqdə də müəyyən daxili fizioloji proseslər özünü göstərir, sadəcə, burada ağız üzvləri iştirak etmir

¹Ахутина Т.В. «Внутренняя речь» - Большая российская энциклопедия, 2004.

² Yəni orada.

(səsli forması istisna olmaqla!). Belə halda nitq mütəhərrikinin fəallığı sürətlənsə də, sözlərin tələffüzünə ehtiyac duyulmur və onların ifadə edilmə tamlığı da qorunmur.

- Zəngin söz ehtiyatına ehtiyac duyulmur. İnsanın öz-özünə danışıqı, hesabatı olan bu prosesdə əlavə izahata və ya hər hansı bir müdriqliyə ehtiyac duyulmadığı üçün az sözlə konkret nəticələr əldə etmək olur.

- Qrammatik əlaqələnmədə, ümumiyyətlə, qaydalar izlənilmir. Sözlər bitmiş fikrə yönəlməkdən çox, məlumatlandırma funksiyası daşıyır.

- Normalara tabe olmayan, etik tələblərə cavabdehlik məsuliyyəti daşımayan sərbəst nitq tipidir.

- Bir sözlə, daxili nitqin normativlik baxımından lüğəti və sintaksisi yığcam olur. Daxili nitq konkret hökmlər şəklində ifadə olunmağa meyillidir. Mövzu ilə bağlı olaraq bir çox ifadələr azalır, mətnin əsas hissəsini predikat və onun sahəsi (rema!) təşkil edir. Burada ifadələr idiomatik xarakter daşıyaraq mənaya üstünlük verilir, fonetik və qrammatik özəlliklər minimuma endirilir.

Belə də verilir ki, insanın xarici və ya daxili nitqi bir-biri ilə sıx bağlıdır və davamlı qarşılıqlı keçidlərdə olur.

Xarici nitq - ünsiyyətə xidmət edən, kommunikativ nitq tipi kimi

Xarici nitq - səsli və ya qrafik olaraq hazırlanmış, düşüncənin reallaşması prosesini əks etdirən nitq tipidir. Buna görə də "özü üçün" olan nitqin qarşılığı olaraq "başqaları üçün" nitq adlandırılır. Xarici nitq üçün deyilən "hazırlanmış" ifadəsi təsadüfi deyildir. Çünki xarici nitq düşüncələr axını olan daxili nitqin əksi olaraq yalnız birbaşa söylənən, düşünülməmiş nitq kimi qavranıla bilməz; bir insan öz düşüncəsini aydın ifadə etmək üçün, əvvəlcə, onu səhmana salmalıdır, yoxsa, heç bir sözün onu ifadə etməyə gücü çatmaz.

Xarici nitq yalnız fikrin xaricə ötürülməsi ilə yekunlaşmayıb ünsiyyətə xidmət edərək digər insanların qavrayışına (eşitmə, görmə) birbaşa təsir edir. Çünki bəzi hallarda insan heç kimlə ünsiyyət etmədən də yüksək səslə düşünə bilər ki, artıq bu, qeyd etdiyimiz kimi, daxili nitqin səsli formasıdır.

Beləliklə, xarici nitq qavramanı yüksək səviyyədə təmin etmək məqsədilə bütün normativ tələblərə əməl edən bir nitq prosesidir. Fərqli ünsiyyət şəraitində müxtəlif ifadə tərzləri ilə özünü göstərsə də, bu nitq tipi söz və cümlələr şəklində həyata keçirilən mükəmməl bir dil quruluşuna malikdir.

Xarici nitq dörd növ nitq fəaliyyətində təzahür edir: danışma-dinləmə, yazı-oxuma. Səslərin və ya hərflərin bu məqsəd üçün istifadə edilməsindən asılı olaraq, şifahi və yazılı formaları fərqləndirirlər.

Xarici nitqin formaları: şifahi və yazılı nitq

Həmin fərq əsasında xarici nitqin formaları bu şəkildə müəyyənləşir:

I.Şifahi nitq II.Yazılı nitq

Xarici nitqin şifahi və yazılı forması onun məzmunundan, məqsədindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq, sadəcə, fikrin çatdırılma tərzidir. Bugünədərkə ədəbiyyatlarda şifahi və yazılı nitq dedikdə birincinin, əsasən, monoloji və dialoji bir nitq forması, ikincinin isə daha çox monoloji (bəzən, həm də dialoji!) bir nitq forması kimi fəaliyyəti başa düşülürdü. Lakin texnoloji inkişafın nəticəsində bugünkü kommunikativ əlaqələnmə, ünsiyyət şəraitinin genişlənməsi kimi hallar şifahi və yazılı nitqin də fəaliyyət resurslarını genişləndirib və məhsuldarlaşdırıb.

Birincisi, qeyd edək ki, bütün hallarda şifahi və yazılı nitq fikrin ifadəsinin iki mühüm çatdırılma formasının mümkün tərəfləridir. Onun hansı şərtlər daxilində (monoloji və

ya dialoji) çatdırılması bu formaların fərqlilik yaratmasına bir dəlalət etmir. Şifahi və yazılı nitq arasındakı fərq onların ifadə edilmə imkanları ilə müəyyənləşir. Həmin imkanlar nəticəsində də hər birinin istifadə etdiyi dil vasitələrində bir sıra özünəməxsusluqlar yaranır.

!!! Fikrin şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə edilməsi hələ onun dil xüsusiyyətləri haqqında qərar vermək imkanına malik deyil - bu, sadəcə, bir formadır – həmin müəyyənləşdirmə ədəbi dilin növləri üzrə mümkündür. Hər iki nitq formasının şifahi və yazılı ədəbi dil üzrə qolları inkişaf etmişdir. Bu haqda uyğun məlumatı “Şifahi və yazılı ədəbi dil” bəhsində verəcəyik.

Şifahi nitq ilkin halda fikri səslər vasitəsilə çatdıran, birbaşa kiməsə ünvanlanan danışiq nitqidir. Bu zaman həmin danışiq dinləyicilərin müəyyən reaksiyaları (səsli və ya kinesitik!) ilə müşayiət olunur və davam etdirilir. Bütün dil yarusları da həmin templə seçilir. Şifahi nitqin ifadə imkanları genişdir, o, situativ xarakterlidir. Canlı danışiqda nitqin subyektiv-semantik məzmununda boşluqlar ola bilər. Belə ki, nitqin özündə ifadə olunmayan hər hansı bir məsələnin ötürüldüyü məqamlar şəraitə uyğun olaraq digər ifadə vasitələri ilə aydınlaşdırılır. Bəzən çox yaxın və ya səmimi münasibətdə olan insanlar arasında bir işarə də bir-birini başa düşmək üçün kifayət edir.

Bəzən isə şifahi nitqin də əlavə ünsiyyət vasitələrindən istifadə imkanı daralır. Belə ki, şifahi nitqin həmsöhbətlərin birbaşa təması ilə həyata keçirilə bilməyən forması da vardır. Yəni ünsiyyət məsafəli rabitə ilə reallaşır və bu zaman müəyyən texniki vasitələrdən (müasir mobil əlaqələrdən) istifadə edilir. Onda əsas yeri intonasiya və onun mümkün imkanları tutur.

Ümumiyyətlə, şifahi nitqin keyfiyyəti həmişə situasiyaya uyğun olaraq müəyyən edilir: 1) hazırlıqsız şifahi nitq – bura daha çox dialoji nitq və onun müxtəlif növləri aid olunur: söhbət, müsahibə, diskussiya, polemika və s. 2) hazırlıqlı (və ya hazırlanmış!) şifahi nitq – monoloji nitq və onun növləri aid edilir: çıxış, məruzə, mühazirə və s.

Şifahi nitqin səciyyələndirən istifadə vasitələri bunlardır: tələffüz, fono-semantik əlamətlər: vurğu, intonasiya (ton, tembr və s.), fasilə və mimika - jestlər.

Şifahi nitq və tələffüz

Şifahi nitqi meydana çıxaran səs sitemində tələffüz onun başlıca xüsusiyyətidir. Tələffüzün dildə üç əsas forması mövcuddur: ədəbi tələffüz, loru tələffüz və dialekt tələffüzü. Bizim nitq mədəniyyətimizin predmeti olaraq orfoepik normalarla tənzimlənən ədəbi tələffüz şifahi nitqin aydınlığının təminatıdır. Ədəbi tələffüzün müəyyənləşməsində də fərqli yanaşmalar olmuşdur.

Bir də tələffüz prinsiplərini “pozan” yazıldığı kimi tələffüz vardır ki, bunu düzgün tələffüz adlandırmışlar. Tələffüzün tam və sərbəst formaları da müəyyənləşdirilmişdir ki, burada tam tələffüz dedikdə, elə yazı qaydalarına uyğun və səslərin aydın şəkildə tələffüzündən bəhs edilir¹.

Şifahi nitq və intonasiya

İntonasiya fonosemantik hadisə olmaq etibarilə nitqdə çoxfunksiyalıdır. O, nitqin anlaşılıqlığını, dəqiqliyini və ifadəliliyini təmin etmək üçün bir sıra cəhətləri özündə birləşdirir (pauza, vurğu, temp, tembr, melodiya, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu).

“İntonasiya cümlənin, ifadənin, ayrıca götürülmüş sözün təsir qüvvəsini nəinki artırır, onun əslində ifadə etdiyi mənanı təhrif edə, ya da tamamilə əks mənada başa düşülməsinə səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə adi fikri

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, I hissə. B., 2007, s.145

ifadə edən ən “nəzakətli” sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar”¹. Məsələn, *xoş getdiniz, bağışla, üzr istəyirəm, bə-rəkallah, afərin* və s. kimi ifadələr ilkin mənasına uyğun bir nəzakət göstəricisi olaraq işlənsələr də, intonasiya çalarlıqları ilə bəzən narazılıq, istehza, qəzəb və s. kimi mənalara da özündə əks etdirə bilər.

Şifahi nitq və mimika - jestlər

Mimika və jestlər ekstralinqvistik vasitələr olub şifahi nitqin qeyri-verbal hissəsini təşkil edərək fərdi xarakter daşıyan, şəxsi bacarıqlar və vərdislərdən çıxış edən ünsiyyət formasıdır. Mimika və jest verbal ünsiyyətin uğurlu köməkçisidir. Sözü “deyə” bilmədiyi bəzi fikirlərin dəqiq ifadəçisidir. Bir insanın üz ifadələri və jestləri onun həqiqi əhval-ruhiyyəsini və ən gizli düşüncələrini, hətta gizlətmək istədiklərini çatdırır.

Jest və mimikalar ifadənin müşayiətçisi olduğu kimi, bəzən müstəqil replika rolunu oynayır. Bu zaman o, bütöv bir bitmiş fikri çatdırır. Beləliklə də jest-mimikalar nitqi müşayiət etmək və nitqi əvəz etmək kimi iki əsas cəhətlə xarakterizə olunur.

Mimika (yun. “təqlid etmək”) - insan hisslərinin təzahür formalarından biri olan üz əzələlərinin ifadəli hərəkətini bildirir. “Üz xəstənin vəziyyətinin ilk göstəricisi” (Hipokrat) olduğu kimi, mimika da nitq söyləyənin hisslərinin davamlı göstəricisidir; bir insanın yaşadığı duyğuların təsiri altında yaranaraq onu mükəmməl əks etdirən daxildən xaricə bir güzdür.

Ümumiyyətlə, üz və onun donuq qala bilməyən ifadələri insanın ruhunun, daxili əhval-ruhiyyəsinin birbaşa ifadəsidir. Buna əsasən, insanın anında hansı duyğuları (sevinc və ya kədər, qəzəb və ya məmnunluq, təəccüb və ya etinasızlıq, ehtiram və ya hörmətsizlik və s.) yaşadığını,

¹ Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. B., 2013, s.62

habelə onların təzahürünün dərəcəsini müəyyən edə bilərik. Buna baxmayaraq bir insanın müəyyən təcrübələri sayəsində onların hissələri ilə əks etdirmələri arasında yanlış təəssürat yaratma hallarına da rast gəlmək olur.

Mimik reaksiyalar insanın kortəbii və könüllü şəkildə mənəvi təzahürlərindən ibarətdir¹. Həmin təzahür formaları hissələrin təqlidi kimi nə qədər fərqi olsa da, onların da artıq müəyyən olmuş növləri vardır. Duyğu hissi ilə əlaqəli tipik ifadələr kimi elmi ədəbiyyatda bunlar verilir: sevinc: dodaqlar əyilmiş və küncələri geri çəkilmiş, göz ətrafında kiçik qırışlar əmələ gəlmişdir; maraq: qaşlar bir az qaldırılır və ya aşağı salınır, göz qapaqları bir az genişlənir və ya daralır; xoşbəxtlik: dodaqların küncələri qaldırılır və gözlər parıldayır; hörmət-sizlik: qaş qaldırılır, üz uzanır, qismən aşağı baxılır - həmsöhbətdən uzaqlaşdığı görünür və s.

Jest (lat. *gestus* - “bədən hərəkəti”) – insan bədəninin müəyyən bir hissəsinin məna daşıyan hərəkəti. Jestlər əsasən əl-qol hərəkətləri vasitəsilə fikrin tamamlanması və ya çatdırılma üsulu kimi fəaliyyət göstərir. Jestlər etnik-coğrafi xarakterli olub müxtəlif xalqlarda və ölkələrdə müxtəlif şəkildə istifadə olunur; eyni bir jest etik və ya vulqar və yaxud eyni və ya oxşar jestlər fərqli anlamlarda müşahidə olunur.

!!! Bu gün ünsiyyətdə mühüm rol oynayan “bədən dili” termini öz aktuallığı ilə seçilir. Buraya insanın baş və bədən olaraq zahirən aktivləşdirə biləcəyi bütün sahələrinin (üz əzələləri, gözlər, dodaqlar, əl-qol hərəkətləri, ayaqlar, oturma-durma və s.) qeyri-ixtiyari olaraq ifadəlilik yaratması daxildir. Hesab edirik ki, bu baxımdan o, ixtiyari olaraq yaranan, ifadə edilən fikirlərə yardımçı olaraq istifadə edilən şifahi nitqin bir vasitəsi olan mimika və jestlərdən funksiya etibarilə fərqlənir. Həmin bədən dili altında öyrənilən bu

¹ Кузнецов И. Мимика и жесты. Секреты общения. Минск, 2007.

cəhətlər əslində səssiz nitqin bir formasıdır və qeyd etdiyimiz kimi bu, daha çox şüuraltı bir prosesdir. Bu barədə irəlində “Səssiz nitq və ünsiyyət mədəniyyəti” bəhsində danışacağıq.

Jestlərin ünsiyyət zamanı təsir gücünün səslə nitqdən effektiv olması da inkaredilməzdir. Məsələn, alnın üzərində yerləşdirilən şəhadət barmaqları (buynuz işarəsi!) bildiyimiz kimi, təhqir kimi qiymətləndirilir. Bu hal Portuqaliyanın İqtisadiyyat naziri Manuel Pignonun 2009 - cu ilin iyul ayında istefasına səbəb olmuşdu. Portuqaliya parlamentindəki debatlar zamanı nazir Kommunist Partiyasından olan rəqibinə “buynuzlar” göstərmişdir. Təhqiramiz jest parlament üzvlərini qəzəbləndirmiş, nəticədə nazir istefaya getmiş və baş nazir keçmiş həmkarı üçün xalqdan üzr istəmişdir.

Jestlərin də içərisində müəyyən olmuş, qərarlaşmış hərəkətlər vardır ki, A.Qurbanov onları qruplaşdıraraq 15 ifadə formasını vermişdir. Məsələn, icazə jesti: a) icazə almaq üçün əl və ya barmaq yuxarı qaldırılır; b) icazə vermək üçün baş ilə işarə edilir; qorxu və təəccüb jesti: iki qolu birdən yuxarı qaldırmaqla qorxu, əli bükük vəziyyətdən barmaqları açmaqla təəccüb bildirilir və s¹.

Yazılı nitq hərflərlə ifadə olunan “məktub”dur. Burada mətn həmin vaxt onu görməyən və eşitməyən bir oxucuya ünvanlanır. Yazılı nitqin bir xidməti mədəniyyəti nəsil-dən-nəslə ötürməkdirsə, bir xidməti də uzaq məsafələrdə olan insanlar arasında ünsiyyət qurmağın ən mümkün variantlarından biridir. Və bu ikinci xidmətinə görə xarici nitqin bu növü müasir dünyanın ən operativ ünsiyyət moduludur (sosial şəbəkələrdə gedən bütün yazışmalar və s.).

Yazılı nitq tarixən ictimai-mədəni bir hadisə olaraq şifahi nitqdən sonra yaranmışdır. Ayrı-ayrı insanların

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. B., 2011, s.102

həyatında da bu proses həmin ənənə ilə davam edir; hər bir insanın yazı nitqi onun şifahisi əsasında formalaşır. Birbaşa ifadədə (danışmada) düşünmə imkanı az olduğu üçün ifadələrin cilalanmasına və bitkinləşməsinə xüsusi zaman ayırmaq olmur. Yazı düşüncəsində isə fikirlərin üzərində uzun və hərtərəfli işləmək imkanı var. Ümumiyyətlə, yazılı nitq şifahi düşüncənin kamil formasıdır.

Bu ünsiyyət prosesində danışanın respiyentlə birbaşa əlaqəsi və ifadəli vasitələrdən istifadə etmək imkanı olmadığı (durğu işarələri bunu tam əvəz edə bilmir) üçün müəyyən çətinliklər yaranır. Buna görə də şifahi nitqlə müqayisədə yazılı nitqin özündə aydınlıq və təsirlilik potensialı azdır, nitqin ifadəli məqamlarını əks etdirmək baxımından nisbətdə kasıbdır, o yalnız şəxsin dil imkanlarından maksimum istifadəsi qabiliyyətindən asılıdır. Bu nitqin başa düşülən olması üçün fikir müfəssəl, dil vasitələrindən istifadə isə mükəmməl olmalıdır. Bununla da yazılı nitq orfoqrafik normanı mənimsəmək, fikirləri məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün çatdırmaq, rabitəli nitqi inkişaf etdirmək bacarığı formalaşdırır. Bir növ insanı fikrin incəliklərinə varmağa, sistemli bir təqdimata əməl etməyə məcbur qoyur. Şifahi nitqdən fərqli olaraq bu, kontekstli dildir; burada hər şeyin semantik məzmunu aydın olmalıdır.

5. Xarici nitqin növləri: monoloji nitq və dialoji nitq

Monoloji nitq

Monoloq [yun. monos – “tək” və logos – “nitq”] – bir şəxsin həmsöhbətə bilavasitə ehtiyac duymadan konkret bir mövzu ilə bağlı danışığıdır. Monoloji nitq mövzuya uyğun olaraq nitq söyləyənin öz biliyini və nitq bacarığını birbaşa təqdimatıdır. Burada nitq sahibi yalnız söylədiklərinin məzmununu və xarici quruluşunu deyil, həm də tamaşaçıların reaksiyasını da izləməlidir. Buna görə də monoloqda dilə nəzarət və dinləyicini (və ya oxucunu) nitqə cəlb etmə - bir sözlə, nitq söyləmək qabiliyyəti insandan daha çox diqqət və bacarıq tələb edir.

Monoloji nitq məzmunu və dil dizaynı baxımından mürəkkəb bir prosesi əks etdirərək kifayət qədər yüksək səviyyədə verilə biləcək bir mətni əhatə edir. Burada nitqin tələblərinə cavab verən bütün vasitələrdən: səs vasitələrinin axıcılığı (şifahi və ya yazılı nitqdə!), uğurlu söz seçimi, rəhbərlik nitq, məntiqi ardıcılıq, əsaslandırma və s. maksimum istifadə olunur.

Monoloji nitqin ifadə etmə formaları və növləri aşağıdakı şəkillərdə fərqləndirilir:

Monoloji nitqin məzmun və məqsədinə görə bir neçə növünü göstərmək olar:

Nəqlətmə monoloqunda mövcud olan hadisələr olduğu kimi nəql edilir. Bu, bütün üslub nümunələrini əhatə edə biləcək bir monoloq növüdür. Həcmcə bir cümlədən də, bir neçə cümlədən də, hətta bir neçə abzasdan da ibarət ola bilər.

Təsviri monoloq daha geniş, ətraflı şərhli əhatə edir. Nəzərdə tutulanı təfsilatı ilə anlatmaq məqsədilə yaranan nitq növüdür. Daha çox bədii əsərlərin dilində rast gəlinir. Bu zaman bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, nitqdə az istifadə olunan adlıq cümlələrə də yer verilir.

Mühakimə monoloqu tipində hər hansı bir məsələ ilə bağlı konkret fikrlər irəli sürülür. Burada qarşı tərəfin intellektual səviyyəsi və qavrama dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. A.Qurbanov monoloji nitqin bu formasından bəhs edərkən onun quruluşuna görə üç tərkib hissəyə (giriş, sübutetmə və nəticə) bölünməsinə və monoloji nitqin digər verilən növlərindən fərqlənən başlıca cəhəti kimi mühakimə irəli sürülməsini qeyd edir¹. Biz də hesab edirik ki, məhz bu cəhətinə görə adlandırma etibarilə də müəllifin verdiyi *məlumatverici* sözünü *mühakimə* ifadəsi ilə əvəz etmək olar. Həqiqətən də funksiya etibarilə burada əsas məqsəd sadəcə, informasiya vermək deyil, həm də müəyyən hökmlər, müddəalar irəli sürməkdir. Daha çox elmi üsluba xas olan (mühazirə, məruzə mətnlərində) məlumatlandırıcı monoloq digər üslub nümunələri ilə yanaşı, bəzən bədii üslubda, xüsusilə də poeziyada özünü göstərə bilər.

İnanandırıcı monoloq duyğulandırmaq, müəyyən hislərin təsiri ilə məsələnin mahiyyətini anlatmağa yönəldilir. Bu nitq növü başlıca olaraq məhkəmə nitqini əhatə edir. Bundan başqa, əlamətdar hadisələrin qeyd olunması, yəni təbriklər, təqdimat mərasimi və s. zamanlarda rast gəlinir.

Təhrikəddici nitq müəyyən həvəsləndirici məqsədlərə xidmət edən, bir növ çağırış nitqidir. Buraya ictimai-siyasi məzmun daşıyan mətnlər - çıxış, bəyanat və s. aid edilə bilər.

Canlı monoloji nitqin məsuliyyəti eyni formatlı dialoqlardan daha çoxdur. Bu mənada ki, dialoq zamanı tərəflər arasında dinləmə və təhlil etmə müddəti azdır. Monoloji nitqdə isə onu diqqətlə dinləyən, müşahidə edən qarşı tərəf vardır. Ona görə də danışmazdan əvvəl danışan öz nitqinə həm öz bilik və bacarıqları səviyyəsində, həm də auditoriyanın buna verə biləcəyi reaksiyanı nəzərə alaraq işini uyğun planda qurmaldır.

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. B., 2011, s.72-73

Bütün bunlar monoloji nitq sahibinin qarşısında qrammatikadan tutmuş məntiq qanunlarına qədər, daxili zənginlikdən, xarici görkəmə qədər, ümumiyyətlə, dərin düşüncəyə, yüksək nitq mədəniyyətinə və məharətli psixoloji müşahidəyə malik olmağı tələb edir.

!!!Monoloji və dialoji nitqin janr-stilistik fərqliliyi və funksional-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsi birinci növbədə onların birbaşa və ya düşünülmüş bir nitq prosesi olaraq həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu sırada canlı monoloji nitq artıq oratorluq – natiqlik səviyyəsində həyata keçirilən bir nitq növüdür. Odur ki, “Natiqlik sənəti” bəhsində onun üzərində bir daha dayanılacaq.

Monoloji və dialoji nitq arasında dialektik bir vəhdət vardır. Hər bir dialoji nitq prosesində bir şəxsin mövzu ilə bağlı konkret bir monoloq-çıxışı ola bilər. Və ya əksinə. Monoloji nitq prosesində, birincisi, nitqin ünvanlandığı qarşı tərəflə sahibi arasında artıq “gizli” bir dialoq yaranmış olur; anlaşılmaq məqsədi istər-istəməz əsas götürülür. İkincisi, şifahi monoloq zamanı dinləyicinin danışıqla kommunikativ fəallığı artırmaq məqsədilə müraciət, ritorik suallar, yerdən müxtəlif formalı müdaxiləsi yarana bilər ki, artıq “açıq” şəkildə dialoji nitq başlamış olur.

Dialoji nitq

Dialóq (yun. danışıq, söhbət) – iki və ya daha çox şəxsin məlumatlandırma üsulu ilə (fasilə, mimika və jestlər daxil olmaqla) qarşılıqlı ünsiyyətidir. Bu ünsiyyət danışan → dinləyən və ya aktiv → passiv tərəflər arasında qarşılıqlı fikir mübadiləsi ilə qurulur. Əslində dinləyənin passivliyi burada nisbidir. Daha dəqiq desək, onun fiziki durumunun ifadəsidir. Burada zehni fəaliyyət fonasiya ilə bağlı olaraq aktivdir və danışığa hazırlıq mərhələsindədir.

Dialoji nitqin tərəflərini təşkil edən nitq parçaları replika adlanır. Replikalar fikir mübadiləsi olaraq müxtəlif

şəkillərdə özünü göstərir: məlumatverici, sual, hiss-həyəcanın ifadəsi kimi. Bununla da dialoqun forması müəyyənləşir. Əksərən dialoqlar sual – cavab formasında özünü göstərir. Burada cavab hissə, bir qayda olaraq, məlumatverici, müəyyən hallarda hiss-həyəcan məqsədi daşıyır. Bəzi hallarda isə dialoqlar sual-sual formasında qurulur. Bu, artıq tərəflərin müəyyən stratejiliyini nümayiş etdirir.

Bundan başqa, dialoqun məzmun əlaqələnməsi də maraqlıdır. Yəni cavab hissə bir qayda olaraq, məlumatverici olsa da, məzmun əlaqələnməsi bəzən birbaşa nitqin özü ilə deyil, gerçəkləşdiyi situasiya ilə bağlı olur, ya da heç əlaqəsi olmadan fikri yayındırmaq, söhbətdən uzaqlaşmaq məqsədi daşıyır. Üçüncü hal dialoqun sual-sual forması ilə daha yaxşı baş tutur.

Dialoqun mətni müxtəlif mövzuları əhatə edən dialoji parçalardan ibarətdir. Yəni burada da müxtəlif tutarlı əsaslarla mövzudan mövzuya adlamaq kimi hallarla tez-tez qarşılaşmaq olur: -söhbətin gedişinə uyğun olaraq; -fikir ayrılığı əsasında; -hər hansı bir sətiraltı mənanın təsiri ilə; -mövcud mövzuya əsaslanaraq xatırlama yolu ilə; -qüvvətləndirmə məqsədilə əlavələr edilməklə; -həmsöhbətin kommunikativ-nitq strategiyasında taktikası ilə və s. Beləliklə, dialoji nitq ünsiyyətin daha geniş sahəsi olub kompleks şəkildə inkişaf edir.

Ümumilikdə isə dialoji nitqdə tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı əlaqənin üç əsas növü fərqləndirilir: asılılıq, əməkdaşlıq və bərabərlik. *Asılılıq əlaqəsi* tərəflərdən birinin digərindən xahiş etmə, icazə alma kimi müraciətlərin əsasında yaranır. *Əməkdaşlıq əlaqəsində* tərəflər öz aralarında ortaq səylərlə müəyyən bir problemi həll etməyə çalışır. *Bərabərlik dialoqunun* hər iki iştirakçısı müəyyən bir nəticəyə nail olmağa yönəlməyən bir söhbəti təmsil edir. Belə anlamaq olar ki, bərabərlik sadəcə fikir mübadiləsidir, burada konkret bir məqsəd yoxdur. Əslində dialoqun mövzu etibarilə bu

şəkildə təsnifi nitq aktı ilə müəyyənləşir. Birinci ünsiyyət formasında (asılılıq) olan nəzakət qaydaları və onu ifadə edən intonasiya, söz və ifadələr növbəti iki növə doğru daha qətiyyətli nitq parçaları ilə artır. Sonuncu formada ən səmi-si söhbət əsnasında belə, dilin fonosemantik və sintaktik özəlliyi amiranəlik ifadə edir.

Dialoq ünsiyyətin ilkin formasıdır. Odur ki, ifadələrin yığcamlığı, yarımçıq cümlələrdən istifadə xarici nitqin yazılı və şifahi formasından asılı olmayaraq öz dinamikliyi ilə dialoji nitqin danışq dili ilə bağlılığını göstərir.

Dialoji nitqdə də fikir mübadiləsi tərəflərin intonasiyası, tembri, mimik ifadələr və əl-qol hərəkətləri ilə daha təsirli olur. Bu baxımdan da şifahi şəkildə aparılan fikir mübadiləsi, yazılı şəkildə verilən dialoqlardan daha qüvvətli tərzdə irəliləyir. Yazılı dialoji nitq prosesində - birbaşa yazışmalarda və ya mümkün üslubi nümunələrdə (xüsusən, bədii əsərlərdə!) həmin kompleks dialoji vəziyyəti durğu işarələri əvəz etsə də, bunlar arasındakı fərqi duymamaq mümkün deyil.

Dialoqun şifahi və ya yazılı formada olması ilə onun dil xüsusiyyətlərində yaranan fərq yuxarıda göstərilən köməkçi vasitələrin rolu ilə yekunlaşmır. Bu fərq həmin ifadə formalarının hər birinin özlüyündə olan nitq parçalarının növləri ilə yaranır. Şifahi nitq vasitəsilə həyata keçirilən gündəlik söhbətlər, ictimai şəraitdə ünsiyyət, müsahibə, diskussiya kimi birbaşa dialoji nitq tipi ilə səhnə nitqi timsalında olan hazır dialoqlar arasında dilin struktur-semantik təbiəti dəyişir. Eləcə də yazılı nitq formasında həyata keçirilən canlı mesajlaşma ilə məsələn, bədii əsərlərdə qurulan dialoji nitq arasında dilin ifadə vasitələri fərqli formalarda özünü göstərir. Hər iki nitq formasında birinci sırada duranlar daha sərbəst nitq tipi sayılır və danışq dilinin xüsusiyyətləri əsasında yaranır.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, dialoq bütün üslub sahələrini əhatə etsə də, şifahi ünsiyyətin təbii forması olduğundan danışıq nitqinin predmeti sayılır. Və dialoq bütün mümkün funksional üslub nümunələrində danışıq nitqinin şərtlərindən tamamilə çıxa bilmir. Dialoq yazılı nitqdə, hətta konkret bir müəllifin qələminin məhsulu olaraq hazırlansa da, ordakı şəxslərin fikrindən doğacaq ifadələrlə mövzunun inkişafı nəticəsində hazırlıqsız, kortəbii nitq axını kimi irəliləyir.

Dialoqun effektivliyi ilə bağlı bir fikir də mövcuddur ki, dialoqun mövcud olması üçün bir tərəfdən iştirakçılarının ortaqlıq ilkin məlumat bazası, digər tərəfdən dialoq iştirakçılarının biliklərində ilkin minimum boşluq lazımdır. Əks təqdirdə, dialoq iştirakçıları nitq mövzusunda yeni məlumatlar barədə bir-birlərinə heç nə verməyəcəklər və buna görə də məhsuldar olmayacaqlar. Beləliklə, məlumatın olmaması dialoq nitqinin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Bu amil yalnız dialoq iştirakçılarının aşağı kommunikativ qabiliyyətləri ilə deyil, həmsöhbətlərin dialoqa girmək və ya onu davam etdirmək istəyi olmadığı zaman ortaya çıxa bilər. ...Yeni məlumat əldə etməyə yönəlmiş dialoqların mövcudluğu üçün zəruri şərt, potensial bilik boşluğu nəticəsində yaranan ünsiyyət ehtiyacı kimi bir amildir.

Bununla belə, dialoqların bir nitq prosesi olaraq mükəmməl irəliləməsində xüsusi təlim ehtiyac yoxdur. Bu, həmsöhbətlərin eyni vəziyyəti paylaşması, eyni hadisələri dərk etməsi və nəticədə bir-birlərini başa düşməsi ilə asanlaşır. Bu halda həmsöhbətlər üçün vacib tələblərdən biri öz düşüncələrinə əsaslanıb durmaq deyil, tərəfdaşın fikirlərini sona qədər dinləmək, başa düşmək və onlara müvafiq şəkildə cavab verməkdir. Belə şəraitdə fikirləri geniş şəkildə ifadə etməyə də ehtiyac yoxdur.

İstər monoloji, istər də dialoji nitq hər ikisi daha çox şifahi nitqi təmsil edir. Yəni yazılı formada monoloq və dialoqdan danışıqda ən çox bədii əsərlərin dili yada düşür. Şifahi nitqdə isə üslubi funksionallıq artır. Dil xüsusiyyətlərinə gəldikdə, belə demək olar ki, monoloq əsasən yazılı ədəbi dilin, dialoq isə şifahi ədəbi dilin təzahür formasıdır. Monoloq qarşı tərəfə məqsədyönlü, şüurlu bir müraciətdir. Hətta əvvəlcədən hazırlanmış bir nitqdir. Odur ki, burada yazı texnologiyasının tələbkarlığı özünü göstərir. Dialoqlar isə bütün hallarda bir-birindən doğan fikirlərə əsaslanır və düşünmək imkanı məhdudlaşır. Bədii əsərlərin dilində belə, dialoji söhbət öz səmimiyyətini, təbiiliyini şifahi ədəbi dilin fonunda qoruyur.

6.Ədəbi dil

Ədəbi dil nədir?

Ədəbi dil – dialektüstü nitq forması olub xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi cilalanmış, normalaşdırılmış dildir. Ədəbi dil ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən üslublar sistemidir. Odur ki, ədəbi dil həmin funksional üslubları əhatə edən bədii və elmi əsərlərin, televiziya, radio və mətbuatın, idarəçilik aparatının, rəsmi sənədlərin və əməli nümunələrin dili kimi geniş bir əhatə dairəsinə malikdir. Və ədəbi dil bu zəruri missiyası, yüksək sosial nüfuzu ilə dialektlərə, loru dilə, həmçinin danışığ dilinə qarşı durur.

Ədəbi dil qədər fərqli şəkildə başa düşülən başqa bir dil fenomenini qeyd etmək çətinidir. Bu arada, bu fenomenin anlaşılmasında bütün fərqlərlə, ədəbi dil heç bir şübhə altına alınmayan bir dil gerçəkliyidir. Ədəbi dilin öyrənilməsi, onu necə başa düşməyimizdən asılı olmayaraq, bir tərəfdən “dialektlər”, “jarqonlar”, digər tərəfdən “danışığ dili”, “yazılı dil”, üçüncüsü, dil, nitq və ədəbi üslub kimi hadisələrin öyrənilməsini şərtləndirir¹.

Yəni ədəbi dil bu sadalananların fəvqündə dursa da, onlar olmadan nə elmi, nə də metodoloji cəhətdən onun dərk edilməsi mümkün deyil.

Beləliklə, ədəbi dil nədir sualı özündə bir çox sorğuları birləşdirir: -ədəbi dilin ümumxalq dili ilə bağlılığı hansı səviyyədədir – bu dilə süni demək olarmı; -ədəbi dil milli dilinmi əsasında yaranır və ya milli dilmi ədəbi dilin formalaşması ilə mövcud olur və ədəbi dilin tarixiliyi-müasirliyi arasında sərhədlər bununlamı müəyyənləşir; -ədəbi dilin

¹ Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. М., 1978, с.296

yanmasında şifahi dil, yoxsa yazılı dil başlıca rol oynamışdır və s.

Ədəbi dil birmənalı şəkildə ümumxalq dilinin iki mühüm rol oynayan tərəflərindən biridir. Ümumxalq dilinin birinci tərəfi danışıq dili, ikinci tərəfi isə tam olaraq ona qarşı duran ədəbi dildir. Danışıq dili xalq dilini yalnız şəkildə təmsil etmir. O da xalq dilinə xidmət edən digər dil qruplarının cəmi olaraq formalaşmış bir dildir. “Xalq dilinin danışıq və ədəbi təzahürləri vardır. Danışıq dili də dialekt və şivələrdən, yəni leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin məhəlli sərhədlərlə müəyyənləşən təzahüründən və loru danışıqdan ibarətdir. ...Bəzən rəsmi və qeyri-rəsmi şəkillərdə danışıq dilini ümumxalq dilinə sinonim kimi işlədirlər. Bu qəti yanlışdır. Danışıq dili ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir. Onun bir qoludur”¹.

Ədəbi dilə gəldikdə, onun danışıq dili və onu ehtiva edən digər dil qrupları ilə bu şəkildə qarşıdurması xalq dilindən təcrid olunması və ya ondan tamamilə uzaqlaşması deyildir. “Ümumxalq dilinin müəyyən normaya tabe edilən, normativ tələblər çərçivəsində fəaliyyət göstərən qolu ədəbi dildir. Ədəbi dildə ayrı-ayrı yaruslara məxsus dil faktlarının işlənməsinə müəyyən nəzarət qoyulur. ... ədəbi dilin tərifində deyilən seçmə və əvəz etmədə ümumxalq dilindən ədəbi dil üçün material müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu seçmə həm dialekt-şivə materialı, həm də dialektfövqü ümumdanışıq faktları əsasında icra edilir. Həmin anlayışda ciddi bir tarixilik vardır. Seçmə işi öz başlanğıcında sonrakı dövrlərdəkindən mahiyyətə fərqlənir. Sonrakı dövrlərdə müxtəlif dialekt və şivələrə məxsus xüsusiyyətlər saf-çürük edilir, müvafiq gələnə götürülür. Başlanğıc mərhələdə isə

¹ Hacıyev T.. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə. B., 2012, s.25

dialektin özü seçilir”¹. Göründüyü kimi, ədəbi dil, bu sistemdə nəzarətə ehtiyac duyulan bir dildir. Üslublar üzrə çevikləşən ədəbi dil xüsusilə leksik qatda daha idarəolunmaz hallarla müşahidə olunur. Bu izlənilmənin də əhəmiyyəti məhz həmin “uzaqlaşma” halları ilə bağlıdır. Beləliklə, ədəbi dil ümumxalq dilinin əsasında yarandığı və daim onun sayəsində inkişaf etdiyi üçün onu süni dil adlandırmaq məntiqli deyil.

Bildiyimiz kimi, hər bir xalqın inkişaf etmiş, mükəmməl ədəbi dili onun zəngin mədəniyyətinin özülüdür. Lakin bu o demək deyil ki, hər bir xalqın ədəbi dilini hər zaman yalnız onun ana dili müəyyənləşdirir; ədəbi dilin sərhədi nə xalq dili, nə dövlət dili ilə çərçivələnib qalmır. Ədəbi dil müəyyən bir xalqın, bəzən də bir neçə xalqın ortaq yazı dili kimi işləyə bilər. Yəni yazılı ədəbi dil müxtəlif dövrlərdə hətta eyni mənşədən, eyni dil quruluşundan olub-olmamasından asılı olmayaraq müxtəlif xalqların ortaq ədəbi dili kimi çıxış edə bilər.

Yazılı dilin ədəbi dili təmsil etməsi baxımdan şifahi ədəbi dillə yazılı ədəbi dil arasında əslində bir anlayış fərqi yaranmışdır. Ədəbi dilin istiqamətləri üzrə funksionallıq fərqi görə yaranan mürəkkəbli dilçilikdə də fikir haçalığı yaratmışdır; bəzi dilçilər bütöv bir ədəbi dildən yox, onun növləri üzrə ayrı-ayrılıqda danışmağa üstünlük verirlər.

Ədəbi dilin milliləşmiş dil olaraq fəaliyyəti və bunun da yazılı ədəbi dil üzərindən dəyərləndirilməsi kimi bir məsələyə hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları da baxışlarında rast gəlinir: “Axır zamanlarda ədəbi türk dili məsələsi yomiyə bir məsələ surətdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan türklərinin ədəbi bir dili varmı, ya yoxmu? Bu xüsusda bir neçə kəlmə söyləmək istəyirəm. Mənim aşağıda yazdığım sözlər mübahisəyə səbəb olarsa – daha da

¹ Yəni orada, s.26

gözəl. 1905-ci il inqilabınadək Azərbaycanda ədəbiyyat yoxluğunu cürətlə etiraf etmək olar. Nərimanovun, Qənizadənin və mənim tərəfimizdən beş-üç kitabça buraxılmışdırsa da, bunlar dəryada bir qətrə hesab oluna bilərdilər. Türk dilində qəzetə və jurnal çıxarılmasına sabit çar hökuməti qəti olaraq icazə verməyirdi. Türklərin bir mətbəəsi yox idi. Quberniya mətbəəsində türk hürufatı var idisə, o da xırda elanlar tərcüməsi üçün olub, bərbad bir halda idi.

.... Danışığ vaxtında fars ləfzlərinin çox işlənməsi indi də savadlılığa dəlil hesab olunur. Fars dilinin təsiri sayəsində türk istilahlarını itirib, fars istilahlarını işlətməyə möhtac olmuşuq. Bu istilahları arayıb tapmaq üçün ciddi çalışmaq lazımdır. Azərbaycan türk aləmində birinci dəfə meydana çıxmış kitab Mirzə Fətəlinin komediyaları və "Aldanmış kəvakib" sərlövhəli hekayəsidir. Komediyları Azərbaycanın el dilində yazılmış, hekayə isə fars əlfazının və ibarələrinin çoxluğundan lüğətsiz çətin oxunur. Öz tərcümeyi-halını Mirzə Fətəli fars dilində yazmış, 70-ci və 80-ci sənələrdə təsadüfi olaraq Rusiya çar hökuməti iki-üç qəzetəyə icazə veribsə də, sonra peşman olub, onları bir neçə ay davamlarından sonra qapamış. Bu qəzetlərin biri 1875-ci sənədə Bakıda nəşr olunan Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi"si və İkincisi Tiflisdə 1883-cü ildə çıxan "Kəşkül" və "Ziyayi-Qafqaz" qəzetləri idi. Bu iki qəzetənin naşiri Cəlal əfəndi Ünsizadə idi. "Əkinçi" qəzetəsinin iki dili var idi. Zərdabinin dili və mühərrirlərinin dili. Həsən bəyin işlətdiyi cümlələrin çoxusu rus cümlələrindən çöndərmə idi; müxbir və mühərrirləri isə fars cümlələri və fars dili işlədirdilər. Cəlal əfəndinin "Kəşkül"ünü həmçinin lüğətsiz oxumaq çətin idi. Odur ki, bu qəzetlər də bir ədəbi dil yarada bilmədilər. 90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk

dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Böylə ziyalılarımız İndi də az deyildir”¹.

Deməli, müəllif yazılı ədəbi dilin o dövr üçün hələ də müəyyən əcnəbi dillərə söykənərək fəaliyyət göstərməsinə əsaslanıb, ana dilində yazılsa belə, milli ədəbi dili tam əks etdirə bilmədiyinə görə nəinki ədəbi dilimizin, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının yoxluğunu iddia edir. Bu, əslində özünü dilçilikdə doğruldan bir fikirdir: “Çox vaxt bir xalqın dilindəki ədəbiyyat yalnız milli ədəbi dil yaradıldıqdan sonra görünür” (Vinoqradov V.V.). Və burada ədəbiyyat və milli ədəbi dil ifadəsi birlikdə, təbii ki, yazılı ədəbi dilin əsas götürüldüyünü işarə edir.

Düzdür, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafı, istər milliləşməyə qədər, istərsə də ondan sonra mövcud olan anadilli ədəbiyyatı bu fikirləri təkzib edir, amma bütün hallarda ədəbi dilin konkretləşmiş bir termin olaraq mövcudluğu milli dilin formalaşması ilə bağlıdır. Milli dil daha geniş bir anlayışdır. Buraya xalq dilindən gələn danışiq dili, dialektlər, loru dil də daxildir. Ədəbi dilin bu sırada üstünlüyü nümunəvi nitq forması olması ilə ünsiyyətin bütün sferalarında işləklilik qazanmasıdır.

Ümumiyyətlə, konkret bu mövzu ilə bağlı dilçilikdə üç düşündürücü fikir var:

-ədəbi dil milli dilə bərabərdir və ya ədəbi dilin mövcudluğu milli dilin olması ilə mümkündür; -milli dili daha geniş anlayışdır, yəni “ədəbi dil ilə milli dil arasında fərq var. Milli dil ədəbi bir dil şəklində meydana çıxır, lakin hər bir ədəbi dil dərhal milli dil halına gəlmir”²;

¹ Haqverdiyev Ə. “Ədəbi dilimiz haqqında”- Seçilmiş əsərləri, II cild, B., 2005, s. 376.

² Литературный язык. Понятие нормы языка. Литературный язык и диалекты. — Текст: электронный // myfilology.ru – информационный филологический ресурс.

-hər biri müstəqil var olandır, sadəcə, "onlar bir-birinin inkişafı üçün zəmin yaradır və yalnız müəyyən əlverişli şəraitdə eyniləşir"¹.

Ədəbi dil nitqin elə bir şəklidir ki, xalqdan millətə, cahillikdən maariflənməyə, mühafizəkarlıqdan tərəqqiyə - bir sözlə, fərdilikdən kollektivliyə gedən mədəni yolda əsas vasitədir. Ədəbi dilin təşəkkülü ilə müəyyənləşməsi arasında olan normativlik nisbiliyi, bu tarixilikdə normaların "fiksasiyası" milli mədəniyyətin öyrənilməsinin əsasıdır.

Ədəbi dilin qolları: şifahi və yazılı ədəbi dil

Ədəbi dilin iki forması vardır: şifahi ədəbi dil və yazılı ədəbi dil.

Şifahi ədəbi dil çox qədimdir, bu mənada ki, o, uzun dövr ərzində xalq yaradıcılığının ifadə vasitəsi kimi işləmişdir.

Şifahi ədəbi dil haqqında bəhs edilərkən onun rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət formalarının olması verilir. Və burada birincinin kitab dilini təmsil etməsi (mühazirə, məruzə, televiziya və radionun dili və s.), ikincinin isə kütləvi dil və ya danışq, gündəlik ünsiyyət dili kimi fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Eyni zamanda bütün bunlar "şifahi ədəbi dil orfoepik normalara tabe olur və səslənən dildir" kimi fikirlərin üzərində təyin edilir.

Ədəbi dilin bu şəkildə bölünməsi onun yazılı və şifahi nitq forması ilə bağlı olmasıdır. Şifahi ədəbi dil də, yazılı ədəbi dil də nitq fəaliyyətinin bir formasıdır. Bunların hər ikisinin fəaliyyətinin reallaşması üçün mümkün olan məlum iki forma var: şifahi və yazılı nitq. Bununla bağlı əvvəlki bəhsimizdə də qeyd etmişdik ki, şifahi və yazılı nitq, sadəcə, fikri ifadə etmə formasıdır, burada dil məsələlərini şifahi və yazılı ədəbi dil və ona qarşı duran ümumxalq dilinin digər

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 2006, s.113

növləri təyin edir. Ünsiyyət mədəniyyətinin predmeti olaraq ədəbi dilin şifahi və yazılı qollarının məhz bu müstəvidə öyrənilməsi nitq mədəniyyətinin düzgün öyrənilməsinin istiqamətverici tərəfidir.

Şifahi ədəbi dilin işlənməsi:

Şifahi nitqdə: televiziya və radio verilişlərinin dili, diskussiya, müsahibə, çıxış, gündəlik həyatda ictimai ünsiyyət və s.

Yazılı nitqdə: sosial şəbəkələrdə gedən şəxsi yazışmalar, məktublaşma, bədii əsərlərdə obrazların dili.

Yazılı ədəbi dilin işlənməsi:

Şifahi nitqdə: mühazirə, məruzə, əvvəlcədən hazırlanmış hər hansı bir nitq forması və s.

Yazılı nitqdə: bədii əsərlərin müəllif mətni, elmi əsərlər, rəsmi və işgüzar sənədlər və s.

Bu bölgü onu göstərir ki, ədəbi dilin şifahi və yazılı təzahür formalarında yaranan fərq ilə nitqin şifahi və yazılı formada olması eyni proses deyil, burada bir mütənasiblik qurmaq da mümkün deyil. Hər iki təzahür formasında olan dil xüsusiyyətləri öz fərqliliyini eyniadlı nitq formasında fərqli şəkildə ifadə edir. Yəni burada ayrılan cəhətlər məhz ədəbi dilin öz gücündədir, onun xaricə ötürülmə forması ilə bilavasitə bağlılığı yoxdur. Şifahi ədəbi dilin orfoepik qaydalara riayət etməsi də şərti xarakter daşıyır. Belə ki, orfoepik normadan şifahi və yazılı ədəbi dildə olmasından asılı olmayaraq şifahi nitq zamanı istifadə olunur. Bununla belə, ədəbi dilin şifahi və yazılı qollarının şifahi və yazılı nitq şəklində ifadə edilməsindən asılı olmayaraq bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır.

Şifahi ədəbi dil ümumişlək leksikaya üstünlük verən, sintaktik baxımdan söz sırasının düzülüşündə qismən sərbəstliyə meyil edən, eyni zamanda yığcam, qısa cümlələrdən, bəzən cümlədə remanın vacibliyi ilə tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadəyə üstünlük verən bir nitq formasıdır. Bir məqamı qeyd edək ki, şifahi ədəbi dilin yazılı qolunda yazı

texnologiyası ənənələrinə sadiqlik və ya vərdislərə əsasən, orfoqrafik qaydalara əməl etmək prinsipləri özünü saxlamışdır. Həmin yazı prinsiplərinin şifahi forma ilə əvəzlənməsi sosial şəbəkələrdə, xüsusilə fəal çatlarda (yazışmalarda) daha çox rast gəlinir. Düzdür, burada nitqin daha sərbəst formasından – danışiq dilindən istifadə, ümumiyyətlə, insanların ədəbi dildən uzaqlaşdırır və ya ünsiyyətin ictimailik səviyyəsini aşağı salır, amma kütləvi kommunikasiya vasitələrində artıq nitqin ədəbilik səviyyəsində bu problemlər görünməkdədir.

!!!Şifahi ədəbi dil termini ilə yanaşı işlənən danışiq dili termini ilə bağlı korrelyativ olaraq müxtəlif baxışlar öz əkisni tapmışdır. Belə ki, danışiq dili ümumən şifahi ədəbi dilin sinonimi kimi, yaxud onun qeyri-rəsmi danışiq hissəsi kimi, yaxud da funksional üslubun bir qolu kimi (ədəbi danışiq üslubu) anlamlarda qəbul edilmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, danışiq dili sərbəst nitq forması olması ilə ədəbi dilin hər hansı bir formasının yanında deyil, qarşısında dura bilən bir ünsiyyət şəklidir. Ən yanlış tərəfi isə ədəbi dilin bir qolu olan şifahi ədəbi dili üslubla (ədəbi danışiq üslubu!) qarışdırmaqdır. Yəni şifahi ədəbi dil də, yazılı ədəbi dil də funksional üslubların bu və ya digər şəkildə ifadə tərzidir. Şifahi ədəbi dili hər hansı bir üslubla eyniləşdirmək fikri tamamilə yanlışdır; o, bir çox üslubların iki dil vasitəsindən biridir. Danışıq dili ümumxalq dilinin nüvəsini təşkil edən makronormalarla tənzimlənən bir termin olaraq ədəbi dilə qarşı durur, bu baxımdan da onu ədəbi dillə hər hansı bir şəkildə uyğunlaşdırmaq məqsəduyğun deyil.

Yazılı ədəbi dilin ilkin nümunələri bədii əsərlərin, rəsmi sənədlərin, dövlət başçılarının məktublarının, həmçinin dini mətnlərin dili olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə yazılı ədəbi dilin meydanı genişlənmişdir.

Bildiyimiz kimi, uzun əsrlər bədii üslub ədəbi dilin aparıcı üslubu olmaqla, dolayısı ilə yazılı dil də ədəbi dilin aparıcı qolu olmuşdur. Bu tarixiliklə də yazılı ədəbi dil bir növ ictimai ünsiyyətin ali forması hesab olunmuşdur. Bir zamanlar, bir qayda olaraq, kitab üslubu və ya kitab dili kimi qavranılan yazılı dil artıq öz ifadəlilik gücünü itirmişdir. Danışan dünyanın tələblərinə uyğun olaraq yazılı ədəbi dil şifahi ədəbi dilə doğru yumşalmağa başlamışdır. Şifahilikdən gələn elastiklik, demokratiklik kimi əlamətlər yazılı dilə yansımaqla onu dəbdəbəlilik və ya boyalıq, quruluq və ya sünilikdən təmizləmişdir.

Yazılı ədəbi dilin yazılı qolunu təmsil edən üslubi materialların hər birində göstərilənlər bu və ya digər şəkildə müşahidə edilməkdədir. Bədii üslub artıq ədəbi-bədii dilin estetik zövqündən, mücərrəd məcazlar sistemindən sadə təsvirçiliyə, elmi əsərlərin dili elmi-kütləvi üsluba köklənmişdir. İlgüzar sənədlərin dilində olan rəsmiyyəti ifadə edən bir sıra şablonlar daha səmimi ifadələrlə əvəzlənmişdir.

Son zamanlar ünsiyyət formalarından bəhs edilən yazılarda şifahi - yazılı nitq termininə də rast gəlinir. Bu, yazılı formada olan, lakin söz ehtiyatı və quruluş baxımından şifahi nitq xüsusiyyətlərinə malik olan qrafik formatlı nitq kimi təqdim edilir və "aralıq" nitq forması adlandırılaraq dilin İnternetdə ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşması nəticəsində (xüsusən də söhbət otaqlarında, blogosferdə, sosial şəbəkələrdə) yaranması ilə izah olunur. Bizcə, yuxarıda verilən bölgü bu dilemmanın aydınlaşmasına kömək olmuşdur.

Təbii ki, şifahi və yazılı ədəbi dil arasında sıx əlaqə var. Hər iki dil təzahürü hər nə qədər ümumxalq dilindən qi-

dalansa da, hər iki fikir texnologiyasının müstəqil inkişaf etməsi xalq dilinin zənginləşməsinə, milli dilin inkişafına səbəbdir. Şifahi ədəbi dilin “anında düşünmə” mexanizmi yazılı nitqin təsiri ilə nizama salındığı kimi, yazılı ədəbi dilin ağırlığı şifahi nitqin (və onun ifadə vasitələrinin!) təsiri ilə elastikləşir. Eyni zamanda, məsələn, bədii ədəbiyyatın dili insanın ədəbi danışığı dilini zənginləşdirdiyi kimi, şifahi ədəbi dil publisistik mətnlərin dilini kütləviləşdirməyə kömək olur.

Beləliklə, biz də bu fikirlə razıyıq ki, ədəbi dil belə demək mümkünsə, mahiyyətə düzəltmə (yəni süni-H.N) və subyektiv, vəzifəcə geniş və ümumi, inkişafına görə dəyişkən, fəal və asılı bir ünsiyyət formasıdır¹.

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 2006, s.112

7.Ədəbi dil normaları

“Ədəbi dil norması” anlayışı

Bəs norma özü nədir? Norma yalnız ədəbi diləmi məxsusdur və ya yalnız ədəbi dilimi formalaşdırmaq üçündür?

Norma müəyyən bir tarixi dövrdə cəmiyyət tərəfindən dil vasitələrinin ən uyğun hesab olunanlarının müəyyən edilmiş məcmusudur. Norma həmin dövrlər üzrə müəyyən tarixi dəyişkənliklərə uğrasa da, onun hər bir xalqın ədəbi dilində başlıca rolu dil ənənələrini qorumaq və təmin etməkdir.

Normanın müəyyənləşdirilməsində iki üsulun olduğu verilir: təbii və süni. Və bu iki üsulun əsasında bildiyimiz norma variantları yaranır.

- alternativ seçimlərdən daha yüksəyinə əsaslanan kortəbii istifadə seçimlərindən birinə üstünlük verilməsi;
- dilçilər tərəfindən aşkar edilmiş bir dilin daxili qanunlarına uyğunluğuna əsaslanaraq kortəbii istifadənin seçimlərindən birinə üstünlük verilməsi;
- dil normasına uyğun kortəbii istifadə üçün bir neçə variantın tanınması¹.

Verilənlərdən birincisi, təbii üsulla yaranan norma olaraq burada natiqlərin, nüfuzlu söz-sənət sahiblərinin rolu əsas götürülür. İkincisi, süni norma hesab olunur; müəyyən lüğətlərin, qanunvericilik aktlarının hazırlanması və nəşri yolu ilə dilçilərin qayda-qanun yaradıcılığı nəticəsində qurulur. Üçüncü şərt isə anlaşıldığı qədər ümumən müəyyənləşmiş və seçimlərə əsaslanan bir normalardır. Bu təsnifatı normanın inkişafı kimi də qəbul etmək olar.

Bu təsnifatın əsasında nitq normalarının mənbələri də verilir ki, onları bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

¹ Языковая норма.-Ru.wikipedia.org.

Birincidə - klassik yazıçıların əsərləri; - klassik ənənələri davam etdirən müasir yazıçıların əsərləri. İkincidə - dilçilik tədqiqatları. Üçüncüdə - ümumi müasir istifadə üsulu; - kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrləri.

Ümumilikdə, nitq normaları hər hansı bir şəxsin, şəxsiyyətin, elm xadiminin icadı deyil, onun varlığı xalqın ədəbi dilinin inkişafı ilə bağlıdır. Heç bir əmrlə tətbiq və ya ləğv edilə bilməz, inzibati yollarla dəyişdirilə bilməz.

Norma müəyyən dövrlərdə ictimai-siyasi-mədəni inkişafın nəticəsində cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir. Azərbaycan dilçiliyində normanın bir anlayış olaraq mahiyyətini açan, funksiyalarını müəyyənləşdirən kompleks fikirlər T.Hacıyevə məxsusdur (bax: "Nitq mədəniyyətinin tarixi" - bəhsinə!) "Bu mənada dilin sistemində üzə çıxan geniş planlı norma **makronormadır**. Ədəbi dil sferasında fəaliyyət göstərən, seçmə vasitəsi ilə nitq elementlərini qaydaya salan norma isə **mikronormadır**. (ədəbi dili təmsil edən !!! - H.N.)

Bu normalarda bir sıra fərqli fəaliyyət xüsusiyyətləri vardır. Birinci odur ki, makronormada cəmləşən faktlar və onları idarə edən qanunauyğunluqlar insan iradəsindən qəti asılı deyildir, tam obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərir. Mikronormada isə subyektiv müdaxilə mühüm təkanverici faktorlardan sayılır. Qalan fərqlər də məhz həmin obyektivlik və subyektivlik şərtləri ilə bağlıdır"¹.

!!! Həmin kənardan gəlmə ünsürlər və ya faktlar bugünkü ədəbi dilimizdə geniş vüsət tapmışdır. Dilin istər leksik, istərsə də fonetik, hətta qrammatik qatında yadlıq hiss etdirən nitq nümunələri işlənməkdədir. Normalar bəhsində bunlardan danışılacaqdır.

¹ Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016, s.25-26

Deməli, bu gün bizim nitq mədəniyyəti termini olaraq anladığımız norma mikronormadır və məhz ədəbi dildə reallaşır. Bunun makronormadan fərqi odur ki, müəyyən bir dildə danışanların hamısı üçün vahiddir və bir tərəfdən nəsillərarası anlaşmanın qorunması, digər tərəfdən isə ümumiyyətlə, cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafı üçün məcburidir. Bir əsas fərqi də odur ki, bu, dilə yox, nitqə məxsus olduğu üçün statik deyil; birincisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nisbətən dəyişkəndir, daha düzü, daim aşınmadadır, ikincisi, ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq müxtəlif dil vasitələrinin dinamik qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Bir halı da deyək ki, ədəbi dilin normalarının hərəkiliyi yalnız irəliyə doğru və ya yenilərin əsasında müəyyənləşmir, həm də lüğət tərkibinin passiv fondundan çıxarılmışlar arasından dil elementlərinin seçilməsi burada yer ala bilər.

Norma terminindən başqa, dilçilikdə bir “uzus” termini də işlənir. Bu haqda dilçilikdə L.Yelmslevin fikirləri aparıcıdır. O göstərir ki, dil xalis forma kimi sxem, maddi forma kimi norma, nitq vərdisləri məcmusu kimi uzus hesab edilir. Sonra da müəllif verir ki, “norma uzus və nitq aktını determinləşdirir (yəni şərtləndirir), əksinə yox. ...norma uzusla nitq aktından doğulur, əksinə yox”¹. T. Hacıyev isə bu fikirlərə əsaslanaraq belə ifadə edir ki, “uzusun L.Yelmslev tərəfindən dilin müvafiq cəmiyyətdə qəbul olunmuş vərdislər məcmusu kimi səciyyələndirilməsi geniş mənada nitqə, ədəbi dil sferasında isə aparıcı üsluba uyğun gəlir”². Bütün bu fikirlərin müqabilində deyə bilərik ki, ədəbi dilin mahiyyətini ifadə etmək baxımından (nəzərə alsaq ki, o özlüyündə bir üslublar sistemidir!) norma daha konkret və geniş anlayışdır. Odur ki, nitq mədəniyyəti fənnində norma və üslub

¹ Bax: Ümumi dilçilik münətxəbəti. B., 2020, s.186-188

² Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016, s. 25

terminlərinin ayrılıqda uyğun şəkildə işlədilməsi daha məqsəduyğundur.

Norma anlayışının dil və ya nitq kateqoriyası olması

Belə bir problemin ortaya çıxmasına səbəb *norma* termininin işlədilməsində olan qeyri-dəqiqlikdir. Belə ki, bir çox dilçilik əsərlərində, nitq mədəniyyətindən, ədəbi dildən bəhs edən mövzularda *dil normaları* termini işlənməkdədir. Bildiyimiz kimi, dil, sadəcə, fikrin ifadə vasitəsidir, nitqin bazasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir xalqın dili makronorma səviyyəsində mövcuddur. Onun qəbul etdiyimiz anlayış olaraq mikronorma halına salınması – vahid prinsiplərə uyğunlaşdırılması isə artıq xüsusi yaradılmış bir dilin - ədəbi dilin təşkili, reallaşması üçündür. Ədəbi dil də özlüyündə nitq kateqoriyasıdır; ədəbi dil nitq prosesi zamanı ehtiyac duyulan ictimai fəaliyyət növüdür. Ona görə də norma ümumən dilə deyil, ədəbi dilə məxsusdur. Beləliklə, birmənalı şəkildə ***norma nitq kateqoriyasıdır***. Və norma-nın adlandırılmasında *dil normaları* deyil, *ya ədəbi dil normaları*, ya da *nitq normaları* ifadələri işlənməlidir.

Ədəbi dilin norma meyarları

Norma məsələsində əsas problemlərdən biri onu müəyyənləşdirən meyarların olmasıdır. Yəni dil vasitələri ədəbi dildə hansı prinsiplərlə norma “elan edilir”, ümumiyyətlə, belə bir ölçü vahidi varmı və s. Birincisi, deyək ki, dilin tarixi inkişafı da göstərir ki, ədəbi dil normaları subyektiv müdaxilələrlə formalaşsa da, birbaşa təyin edilmir. Ona görə də onu cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş məcburi qaydalar sistemi kimi düşünənlər yanılırlar. Ədəbi dil norması dilin tarixi inkişafı prosesində nitqin “həzm edə” bildikləri sayəsində müəyyənləşir.

Normanın xarakterindən, meyarlarından danışan dilçilər ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, onun yaranmasının və yaşamasının üsul və şərtlərini göstərməyə çalışmışlar. T.Hacıyev normaya münasibətini ümumxalq dilinin qorunması prinsipindən yanaşaraq bildirir: “Əlbəttə, əsl həqiqət bundan ibarətdir ki, norma dilin hərəkətini hiss etməlidir. Dilin yaşamasının, təkamülünün onda reaksiyası olmalıdır. Əsl norma mütəhərrik, dinamik olmalı, lakin müəyyən dərəcəyə qədər öz kökünü, qətiyyətini də itirməməlidir. Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmamalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan”¹. A.Qurbanov ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirən dörd əsas meyar təqdim edir: “**1. Təbiilik.** Hər bir normanın dil hadisəsinə uyğun olması, onun təbiiliyi birinci və başlıca meyar hesab olunur. Süni – qondarma norma dilin təbiətinə yad olduğu üçün dildə qala bilmir, tez silinib itir. **2. İşləklilik.** Hər hansı bir dil hadisəsinin normativ olması üçün onun dildə geniş istifadə edilməsi əsas şərtidir. Əgər bu əlamət olmasa, dil norması nitqdə özünə yer tapa bilməz, onun varlığı qeyri-mümkün olar. Lakin qeyd olunmalıdır ki, hər cür geniş işlənən dil hadisəsi norma hüququ qazana bilmir...**3.Sabitlik.** Dil normaları az müddət üçün müəyyənləşdirilmir. Ona görə də sabitlik, stabillik, maksimum dəyişməzlik ədəbi norma üçün səciyyəvi cəhətlərdən hesab olunur. Normanın tərəddüdü, tez-tez və ya ümumən dəyişikliyə uğraması onun zəifləməsinə və sıradan çıxmasına səbəb ola bilər (normanın sabitliyi nisbi bir anlayış olsa da, nəsillər arasındakı dil bağlantısı və xalqın mədəni ənənələrinin davamlılığının təminatçısıdır. Bu sabitləşmə

¹ Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016, s.28

milli dilə doğru inkişaf və dilin müqavimətinin, dayanıqlığının gücü ilə müəyyənləşir. Eyni zamanda dilin müxtəlif sferalarında bu proses fərqli şəkildə özünü göstərir – H.N). **4.Zərurilik.** Dildəki hər bir ədəbi norma müəyyən tələbin, ehtiyacın nəticəsi olaraq özünü göstərir. Dil vacib olmayan, hər bir gərəksiz “normanı” öz sistemində yaşatmır. Buna əsasən də norma meyarında zərurilik, vaciblik, gərəklilik xüsusi yer tutur”¹.

Dil hadisəsinin normativləşməsi ilə bağlı təsnif edilən ən uyğun meyarlardan biri də budur: “1.dilin strukturuna uyğunluq; 2.ünsiyyət prosesində kütləvi və müntəzəm yenilənmək; 3.ictimai bəyənilmə və qəbul edilmə”².

Verilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, ədəbi dilin təşkilində ümumxalq dilinə rəğbəti və təəssübkeşliyi itirməmək prinsipini gözləmək vacib olsa da, normanın müəyyənlişməsi düşünüldüyü qədər də ixtiyari bir məsələ deyil. Belə ki, norma verilən meyarlar əsasında təbii şəkildə xalqın iradəsi ilə müəyyənləşir. Beləliklə, ədəbi dilin meyarları kimi sonuncu bölgünü əsas tutmaqla (aydınlıq gətirərək!) üç əsas cəhəti götürmək uyğundur:

1. **Dilin strukturuna uyğunluq** - həqiqətən də norma hər bir dilin strukturuna – fonetik, leksik, derivatoloji, qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə yaradılır. Bu, həm də təbiilik prinsipidir.
2. **Müntəzəmlik** - ilkin variantda qəbul edilən hər hansı bir nitq faktı kütləvilik və işləklilik, intensivlik sayəsində reallaşır. Bunun üçün də həmin nitq vahidinin işlənmə yeri, potensialı olmalıdır.
3. **Mənimlənmə** - bu üçüncü hal birinci və ikinci meyardan sonra gələn cəhət olsa da, nitq faktının normativləşməsində başlıca rola malikdir. Yeni olan, ictimaiyyət

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. B., 2011, s.155

² Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika B., 2014, s.58

tərəfindən bəyənilərsə (ictimai təsdiq və tanıma!), ifadətmə üsulunda zövq yaradarsa və bu şəkildə qəbul edilərsə, dildə mənimsənilər. Burada zərurilik məsələsi də rol oynayır.

Norma və variantlılıq

A.Axundov yazır: “Ədəbi normanın iki mühüm əlaməti var – normativ realizasiyaların sabitliyi və variantlılığıdır. ...Ədəbi normaların əlamətlərindən ikincisi, normativ realizasiyaların diferensiallığıdır”¹.

“Norma variantı ifadə vasitələrinin eyni məqsəd üçün dildə müvazi işlədilməsidir”². Bu baxımdan variantlılıq məqbul sayılmır. Lakin ümumxalq dilinə əsaslanan ədəbi dildə onun qarşısını almaq çətindir və ya qeyri-mümkündür. Dünya dilləri üzrə, təcrübədə variantlılıq bütün dillərdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərir. Azərbaycan dilində də variantlılıq əsasən leksik səviyyədə olmaqla, dilin müəyyən səviyyələrində mövcuddur... Məsələn, l e k s i k: təyyarə-uçaq, kompüter-bilgisayar, kserokopiya-surətçıxarma; f o n e t i k: devirmək-çevirmək, dönmək-çönmək, muraz-murad, şillə-sillə, həmin-həmən, kompyuter-kompüter; d e r i v a t i v: damcılamaq-damızmaq, insanlıq-insaniyyət, rəsmilik-rəsmiyyət, bisavad-savadsız; q r a m m a t i k: uşaqların beşi – uşaqlardan beşi, çayı keçmək-çaydan keçmək, üçdə biri-üçdən biri və s.

Norma yalnız müəyyənləşmiş, qayda-qanuna salınmış nitq faktlarını əhatə etmir, həmin sistem daxilində münasibliyi də müəyyənləşdirir. Deməli, ədəbi normanın variantlılığı düzgün və düzgün olmayanı ayırd etməkdirsə, ədəbi normanın normativ realizasiyalarının diferensiallığı artıq əldə edilmiş düzgünün əsasında uğurlu olanı seçməkdir. Bu

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik B., 2006, s.115

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. B., 2011, s.157

isə ədəbi dilin işlənmə sahələri üzrə dəyişir, yəni üslubi məqamlara əsaslanır. Bir az da konkretləşdirsək, deyə bilərik ki, normanın diferensiallaşması sinonim variantların sayəsində reallaşır. Nəzərə alsaq ki, sinonimlərin özləri də mütləq, nisbi və üslubi olmaqla müxtəlif yollarla yaranır, həmin o fərqlilik də özünü üslubi qatlar üzrə diferensial şəkildə təzahür etdirir. Dalğalanma daha çox və ya daha az müddətə davam edir, bundan sonra seçimlər müstəqil işlənmə statusuna yiyələnərək mənalarda fərqlənir.

Normanın dəyişilməsi

Ədəbi dil norması tarixi kateqoriyadır. Yəni zaman keçdikcə zəruri olaraq normalarda müəyyən dəyişikliklər yaranır. Normativ dəyişmələr əsaslı çevrilişlər kimi başa düşülməməlidir, çünki tarixən də norma ədəbi dil sferasında özündən əvvəlki dövr ilə özündən sonrakı arasında bir bağ rolunu oynayan nitq variantlarıdır. Normada olan dəyişikliklər qanunauyğun şəkildə baş verərək ədəbi normanın sabitləşməsi və möhkəmlənməsinə mane olmur. Normanın sabitliyi və davamlığı ictimai mühitə, cəmiyyətə xidmət edən, ədəbi dillə tənzimlənmiş bütün kommunikativ vasitələrlə qorunur və ötürülür.

“Norma ədəbi dilin özü kimi tarixidir və daimi hərəkətdədir. Bir dövr üçün məqbul sayılan norma başqa ictimai-tarixi dövrdə eynən qəbul olunmur. Burada tarixiliyi iki mənada, iki istiqamətdə götürmək lazımdır; bir tərəfdən, norma daim yeniləşir, donmuş halda qalmır, yeni keyfiyyətlər qazanır; ikinci tərəfdən, norma yeniləşdikcə əvvəlki keyfiyyətlərindən üzülür, bu keyfiyyətlərin davamlı, lazımlı qismini saxlayır. Məhz bu davamlı faktların zəminində yəni formalaşdırır. ...Deməli, tarixilik normanın, bir tərəfdən,

gələcəyə meylində, o biri tərəfdən, keçmişə bağlanmasındadır”¹.

Dünyanın inkişaf etmiş ədəbi dilləri kimi müasir Azərbaycan ədəbi dili də mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

¹ Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016, s.29

8.Fonetik norma

“Ədəbi dilin səs sistemi də normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər *binalar, anam, almaq, gəlmək* kimi sözlərdə şəkilçilər *binalər, anəm, almək, gəlmək* şəklində işlədilsə, bu fonetik normaya görə qüsur sayılır. Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində *e, o* saitləri işlənmir. Yerli dialektə sözlər *aton, nənön, gələr, alacek* kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur”¹.

Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər *o xu, da ha, si fət* kimi tələffüz olunursa, yaxud *mənəvi, mavi, vadar (etmək)* kimi sözlərin birinci hecası qısa tələffüz olunursa, bu da fonetik normadan uzaqlaşmadır.

Fonetik norma özlüyündə nitq prosesini əks etdirən iki əsas istiqaməti birləşdirir: orfoepik və orfoqrafik norma.

Orfoepik norma

Orfoepik norma düzgün tələffüz qaydalarına riayət etməklə şifahi nitqin tənzimlənməsidir. Şifahi nitqin qarşısında duran başlıca tələb də budur. Bizim irəlidəki mövzularda bəhs edəcəyimiz nitqin aydınlığının əsas meyarlarından biri də sözlərin düzgün tələffüz edilməsidir. Hər bir fonem ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun nə qədər düzgün və aydın tələffüz edilərsə, nitq o qədər mədəni səslənər və

¹ Kayzen.az.Azərbaycan dili - Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafa İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. B.,2015

qavranar. Orfoepiyanın tələbləri nəzəri dilçilikdə lüğəvi, qrafik və qrammatik şəraitdə tələffüz formalarının verilməsi ilə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Lakin müəyyən sözlərin tələffüzündə hələ də normativləşməyən hallarla – anomaliyalarla rastlaşırıq. Xüsusilə, bir qrup sözlərdə vurğulu hecanın düzgün təyin edilməməsi və yaxud səs yerdəyişmələri halları davamlı olaraq özünü göstərməkdədir:

1.Qeyd etdiyimiz kimi, müasir fonetik normanın inkişafı problemlərindən biri ədəbi tələffüz normalarına uyğun olmadan vurğunun tələffüz zamanı düzgün müəyyənləşdirilməməsi hallarıdır. Bu, ətraf bölgələrdən olan insanların mərkəzə axınının nəticəsində dialektin təsiri ilə yaranma sayəsində izah oluna bilər, məsələn, *başla>başla*, *bütün>bütün*, *apar>apar* və s. Və yaxud Qərb mənşəli alınma sözlərin tələffüzündə *İngiltərə>İngiltərə*, *Berlin>Berlin*, *Paris>Paris*, *kafedra>kafedra*, *iyun>iyun*, *iyul>iyul* və s. Hətta N.Əhmədli məhz *iyun*, *iyul* sözləri ilə bağlı yazır ki, “..*iyun*, *iyul* aylarının adlarında vurğunun yerinin dəyişməsi, yəni ikinci hecadan birinci hecaya keçirilməsi onların son samitlərinin zəifləyərək aydın eşidilməməsinə səbəb olur və buna görə də onların tələffüzündən sonra *altıncı ay*, yaxud *yeddinci ay* deməklə dəqiqləşdirmə aparmaq lazım gəlir”¹.

2.Azərbaycan dilində bildiyimiz beş əsas fonetik hadisə tipi mövcuddur: assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, eliziya, proteza. Dissimilyasiyanı çıxmaq şərti ilə (bu hadisə *qaralmaq* və *saralmaq* sözləri ilə tarixi inkişafını “bitirmişdir”) bunların hər birinin ədəbi dildə müəyyənləşən tələffüz nümunələri mövcuddur. Nitq mədəniyyətinin tələbləri altında izlənən bu fonetik hadisələr içərisində metateza hadisəsinin təsiri ilə hələ də tələffüzdə dəqiqləşməyən nümunələrimiz vardır: *göstər>görsət*, *doğrudan>doğurdan*, *məşhur>məhşur* və s.

¹ Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları B., 2014, s.159

Ədəbi dildə orfoepik normanın pozulması

“Azərbaycan Respublikası ərazisində teleradio yayımı sahəsində Dövlət dillindən istifadənin təmin edilməsi ilə bağlı Xüsusi Qaydalar” tərtib olunmuşdur:

Qeyd: Aparıcıların nitqində aşağıdakı qüsurlar xüsusilə yolverilməzdir:

- aparıcının nitqində əsas tonun titrəməsi;
- mexaniki səs – nitqin birtonluluğu, nitqin qeyri-təbii səslənməsi;
- dəyişkən ton, sərt ton, fasiləli səs;
- nitqdə olan fasilələrdə müxtəlif kənar səslərin olması;
- "burunda danışmaq";
- pəltəklik – "l", "r" və s. sonorlarının təhrif edilməsi;
- yüksək tempi nitq və s.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, orfoepiya təkcə ədəbi tələffüz qaydalarından - sözlərdə səslərin mövcud orfoepik prinsiplərə uyğun deyilişindən ibarət deyildir. Vurğu, tembr, pauza, ritm kimi prosodik ünsürlər də tələffüz anlayışına daxildir. “Səsli nitqin məna dəqiqliyi, ilk növbədə, tələffüzün dəqiqliyi, intonasiya palitrasının dəqiqliyi, söz vurğusunun və məntiqi vurğunun dəqiqliyi deməkdir”¹. Ümumiyyətlə, intonasiya auditoriyaya nüfuz edən ən mühüm vasitə kimi özünü göstərir ki, biz bunu şifahi nitqin bütün sahələrinə aid edə bilərik. Əgər aparıcılar “həyəcanlı” olmazsa, onlar intonasiyalarını idarə edərsə, onda məntiqi vurğunu düzgün qoyar və yaxşı, təsirli səsə də sahib olar². Əks halda, yolverilməz qüsurlar olaraq göstərilən bu cəhətlərin əksəriyyəti, təəssüf ki, şifahi nitqin “üslubi normasına” çevrilmişdir. Belə ki, həyəcanlı tonla, yüksək intonasiya ilə danışma, sözlərin

¹ Məhərrəmov Q. Audiovizual nitq, B., 2000, s.210

² «Как говорить красиво и грамотно: 5.Интонационнеи сплески»-kulturarechi.ru

yerli-yersiz vurğu ilə deyilişi, sözlərin “burunda” və ya “dilin ucunda əzərək” tələffüzü kimi hallar, xüsusilə televizya və radio dilində mütəmadi olaraq müşahidə olunur. Bütün bunlarla bərabər, bir sıra bu və ya digər şəkildə baş verən orfoepik qüsurlara da yol verilir ki, onlardan bəzilərini qeyd etmək istərdik.

- Məntiqi vurğunun düzgün təyin edilməməsi: *“Biz [istiyirik] ki, Türkiyə bu sahədə fəal olsun”, –deyə Karter qeyd edib*; *“...Azərbaycanın bayramı isə, həm də Türkiyənin bayramıdır”, –deyə Davudoğlu bildirib*”.
- Sintaqmatik əlaqələnmənin izlənilməməsi: *“Aksiya iştirakçıları işdən çıxarılmış, 85 nəfərin geri qaytarılmasını tələb edirlər”*.

Ədəbi tələffüzdə, xüsusən ekran nitqində müşahidə olunan əsas qüsurlardan biri də müəyyən söz və qrammatik formaların yazıldığı kimi deyilməsidir. Məsələn, vətəndən [vətənnən], uşaqlar [uşaxlar], gəlirlər [gəllilər], qarşılıyır [qarşılıyır], baxsa idi [baxsaydı] və s. Tələffüz vasitələri ilə yaranan həmin qüsurları bu cür qruplaşdırmaq olar:

- Sözlərin alındığı dilin ifadə qaydasına uyğun və ya uyğunlaşdırılmış şəkildə tələffüzü: *“assosaç[u]ası”, “federaç[u]ası”; “Ə.E. müalicə almaqdan ötrü Türkiyənin ... Gülhane hospitalına getmiş olsa da...”*.
- Sözlərin yazılı normaya uyğun tələffüzü: *“Tələbələrin də müəllimlər[lə] həmrəylik nümayiş etdirməsi nəticəsində aksiya polisə qarşılıq qəvrilib”; “İtaliya mətbuatı Bakı-2015 ilk Avropa oyun[lar]ı ilə bağlı növbəti məqalələr yayıb”; “Su kütləsinin qarşısını alma[q] üçün sakin[lər] evlərinin qarşısında qum [kisələrinən] bənd[lər] qurublar”*. Burada [müəllimlərnən], [oyunnarı], [almax], [sakinlər], [bəntdər] şəkildə tələffüz ədəbi dilin orfoepik normasının tələbidir ki, bu və bu tipli tələffüz qaydalarına ümumən hər bir şəxs birmənalı şəkildə əməl etməlidir.

Orfoqrafik norma

Orfoqrafik norma yazı qaydalarının məqbul hesab olunan prinsiplər əsasında nizamlanmasıdır. Bu gün ana dilinə olan diqqət və qayğı, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı ilə bağlı görülən tədbirlər içərisində ən diqqətçəkən məsələlərdən biri də orfoqrafiya qaydalarının təsdiqi və orfoqrafiya lüğətinin nəşridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı-na (26 may 2004-cü il tarixli) uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı (5 avqust 2004-cü il tarixli) ilə təsdiq etdiyi yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 2004-cü ildə çapdan çıxdı. Həmin lüğətin təkmilləşdirilmiş 6-ci nəşri düzəlişlər və əlavələr edilərək 110 563 sözlə yenidən çap olunmuşdur.

Birincisi qeyd edək ki, həmin lüğətlərin tərtibində belə, nitq mədəniyyətinin prinsiplərini pozan bir sıra hallar vardır ki, “Azərbaycan nitq mədəniyyəti” kitabında bu haqda geniş danışılmışdır. Müəllif orfoqrafiya lüğətinin tərtibi prinsiplərinə zidd olan cəhətləri göstərməklə, həm də nitq normalarının prinsiplərinin pozulması hallarını işıqlandırmışdır (2013-cü il nəşrinin əsasında). Verilən iradlar bundan ibarətdir: - artıq dildə köhnəlmiş ərəb və fars mənşəli alınma sözlərin verilməsi; - ümumişlək səciyyə daşımayan, yalnız müxtəlif elmlər və ya peşələr üzrə mütəxəssislərin dar ünsiyyət dairəsinə mənsub söz-terminlərə geniş yer verilməsi: *abaksial, abandon, ... dagerrotip, dedveyt, demensiya...* və yaxud *çayirdəyəbənzərlik, çoxmemarlılıq, ... dalğasakitləşdirən...*; - ədəbi normativlikdən və ya kütləvu işləklidən məhrum dialektizmlər, yaxud lorü sözlərin yer tutması: *sürçütmək, acıxmaq, ... aqarantı, aqyaqız, ... açarınitirən, adıbatmış, ... çezdirmə, çezə-çezə, ... donuzbala...*; - heç bir ehtiyac olmadan söz yaradıcılığı ilə Lüğətin yüklənməsi: *silahlandırılma, silahlandırılmaq, silahlandırma, ... silahsızlandırılma,*

silahsızlaşdırılmaq, silahsızlaşdırılmış... – “yaradılmış” xeyli qurama sözlərin-qondarma “mürəkkəb” sözlərin olması: abidəucaltma, ... abzasdanbaşlama, acgödənlikdən... –“söz” anlayışı hüduqlarına sığmayan yamsılamalara və ya fonetik təqlid cəhd-vahidlərinə, heç bir əsas olmadan geniş yer ayrılması: çığ-bağ, çıxq, ... çıpaçıp, çip-çip, ... dit-dit, dız...; - və nəhayət, bir sıra sözlərin düzgün yazılışında a) tələffüz variantlılığından: eyib=ayıb, bikar=bekar, yorğun=yornuq...; b) alınmalarda mənbə dildəki yazı normasına münasibət-dən: metafora, tematika, ... hotel, hospital...; mürəkkəb sözlərin bitişik, yaxud defislə yazılmasından: çilçıraq (son nümunə bizimdir!)¹

Bildiyimiz kimi, bundan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cü il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları yenidən təsdiq edilmişdir. Və güman edirik ki, növbəti Lüğətlər daha mükəmməl şəkildə tərtib edilər.

Bizim orfoqrafiya ilə bağlı bugünkü mühüm problemlərimizdən biri və hətta birincisi, alınma sözlərin (Avropa mənşəli!) mənsub dilin qrafikası ilə yazılması və həmin dilin orfoepik normasına uyğun tələffüz edilməsi hallarıdır. Bu gün nitqimizdə geniş yer tutan *WiFi, facebook, Space, British School* kimi sözlərin yazılışı ilə tələffüzü arasında olan kəskin fərqlər hamıya aydındır. Belə ki, bu cür sözlər ya tələffüz edildiyi kimi qrafik işarəsini tapmalı, həm də milli əlifbamıza uyğun (W-???), ya da yazıldığı kimi tələffüz edilməlidir.

Ədəbi dildə orfoqrafik normanın pozulması

¹ Bax: Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti B., 2018, s.192-196

Orfoqrafiya qaydalarına və uyğun lüğətimizə əsaslanaraq demək olar ki, orfoqrafik normanın bir neçə cəhətlərdən pozulması hallarına hələ də rast gəlinir. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1.Mexaniki səhvlər (kompüter səhvləri), məsələn :
şəkl

2.Elmi səhvlər (konkret yazı qaydalarının pozulması), məsələn: *şəkilin*

3.Sözün əcnəbi dildəki variantına uyğun yazılışı:

- yazının tələffüzdə yaratdığı problemlər (*Barack Obama, news, onlīne*)

- tələffüzə uyğun yazıda sabitləşmiş qüsurlar (*ekonomiks*)

İstər birinci, istərsə də ikinci bölgünün özündə də müəyyən ayrıntılar aparmaq olar.

1.Mexaniki səhvlər.

- Anlaşılan səhvlər:

Yazı zamanı müəyyən səhvlər edilir ki, onların diqqətsizlik nəticəsində buraxılmış səhvlər olduğu aydınca görünür. Belə qüsurların olması oxu üçün bir o qədər problem yaratmasa da, bir bilik, məlumat mənbəyi olmaq etibarilə məqbul sayılacaq hadisə deyildir: “*O zaman Prezident barak Obama ... bəyan etmişdi*”; “*Onların arasında V.Ə., İ.İ., N.Ə. kimi məşhur ismlər də var*”. “*2014-cü ilin yekunu üzre Azərbaycan ... planşet kompüterlər, radiotelefonlar və s. idxal edib*”. Qeyd edək ki, bu tipli səhvlər artıq internet səhifələrində adi hala çevrilmişdir. Kompüterdə şrift sistemindən irəli gələn bu yazılarda artıq **ə-nin e** kimi, **ü-nun u** kimi, **ö-nün o** kimi, **ç-nin c** kimi, **ş-nin sh** kimi yazılması hallarına hələ də rast gəlinir.

- Məna fərqi yaradan səhvlər:

Bəzən elə orfoqrafik qüsurlara rast gəlmək olur ki, edilən hər hansı bir hərflər səhvi nitqdə məna fərqi belə, gətirib çıxarır. Yazılı nitqdə bu cürə fikirlərə aydınlıq gətirmək bəzən mümkün olsa da, bəzən çətinlik yaradır: "...deyə vurğulayın Tomas de Vaal ..."; "Danışıklarda səfirliklərin aşılması, ... məsələləri müzakirə olunub". Birinci cümlədəki "vurğulayın" sözündə **a** hərfinin yerinə işlənən **ı** hərfi feili sifət şəklindən əmr formasında, ikinci cümlədə isə "açmaq" sözü "aşmaq, yəni ötürmək" mənasında anlaşıla bilər.

2. Elmi səhvlər (qaydaların pozulması)

- Qrafik prinsipə əsasən:

Mürəkkəb adların yazılmasında, ən əsası, sözlərin ilk hərfləri böyük yazılmaqla şərtlənən abreviaturların yazılmasında qaydasızlıq açıq-aşkar hiss olunur: "Almaniya Federativ Respublikasının Kansleri Angela Merkel... . Almaniya Federativ Respublikasının kansleri Angela Merkelin..."; "Neqliyyat Nazirliyinin ... tədbirlər planı təsdiq edilib. ... tədbirlər Planı çərçivəsində artıq bir sıra layihələr başa çatdırılıb". Çoxsaylı nümunələrin olması göstərir ki, bu tip birləşmələrin böyük və ya kiçik yazılmasında edilən xətalər elmi dəqiqliyin olmamasından irəli gəlir.

- Fonetik prinsipə (tələffüzə) əsasən:

Bəzi nümunələrdə yazının tələffüz norması ilə əvəz olunması hallarına rast gəlinir. Bu da yenə elmi səviyyənin aşağı olmasından irəli gəlir və qətiyyətlə demək olar ki, bu, fonetik prinsipə əsaslanma savadsızlığın ən bariz formasıdır: "Ədalət meyarı arxa plana keçirsə, burda qərəzə, böhtana məruz qalan ölkə..."; "Müsavətdə vəziyyət isə doğurdan da düşündürücüdür". "O deyib ki, ...nun opponentliyi

də adama xüsusi zövq verirdi. ... və təfərdarlarının op-panentliyindəki kəm-kəsiri ... şərh edib”.

- Qrammatik prinsipə əsasən :

Mürəkkəb sözlərin yazılışında və ya köməkçi nitq hissələrinin tələffüzə, vurğuya uyğun olaraq düzgün müəyyənləşdirilməməsində edilən səhvlərə də tez-tez təsadüf olunur: “*Bura həm bankdaxili, həm də bank xarici amillər daxildir*”; “*O bunun üçündə pulunu bankdan alıb.*”

9. Leksik norma

Leksik norma nitqdə sözlərin düzgün, dəqiq istifadəsi qaydalarını tənzimləyən leksik-semantik vahidlərlə müəyyənləşir. Bu tərifini geniş şəkildə belə də ifadə etmək olar: leksik normalar söz və frazeoloji vahidlərin müstəqil şəkildə və ya cümlədə digər sözlərlə birləşərək özünəxas leksik-semantik mənasında istifadə olunmasıdır. Hər bir sözün leksik mənası, semantik yükünün qəbul olunmuş və ümumişləklilik qazanmış variantları leksik normanın vahidləri hesab olunur. Sözün ad olaraq düzgün təyin edilməsi, məna incəliyi üzrə dəqiqləşdirilməsi, təsir gücü olaraq ifadəliliyi norma daxilində həm də sözün rolunun səviyyəsini bildirir. Nitqdə uğurlu söz seçiminin əsası normativlik, yəni ədəbi dil çərçivəsində seçilməsidirsə, bir özəlliyi də sözün işlənmə məqamı və yeridir. Beləliklə, bizim bildiyimiz ənənəvi leksik norma yalnız sözlərin ədəbi dil variantında işlənməsi ilə yekunlaşmış, həm də dəqiqlik və ifadəlilik üzrə də normativləşmə olmalıdır. Bu, artıq əsrlər boyu tanınan, işlək olan sözlərin öz dövrü üçün normalılığını da birbaşa təyin edir.

Düzgünlük baxımından leksik norma

Dildə olan sözlər qrupundan dilin aktiv lüğət fonduna ümumişləklilik səviyyəsində daxil olan sözlər ədəbi dilin leksik normasını təşkil edir. Bu sırada xüsusilə termin və ixtisas sözləri qeyd etmək lazımdır ki, onlar ümumişlək olmasa da, ədəbi dilin elmi üslubunun leksik normasını təmsil edir.

Lakin leksik normanın düzgünlük baxımından tələbləri bununla bitmir. Fikrin ifadəsi zamanı sözün aid olduğu leksik sahəyə uyğun seçilməsi fikrin təməlidir. Məsələn, *Sakit dərs gədir!* ifadəsini *dərs yeriyyir*, yaxud *addımlayır* kimi ifadələrlə əvəz etmək mümkünsüzdür.

Dəqiqlik baxımından leksik norma

Dəqiqlik kontekstdən asılı olaraq düşüncənin ifadəsində bilavasitə lazım olan sözün seçilməsidir. Fikrin izahsız çatdırılmasının, aydın təsəvvür yaradılmasının ikinci mərhələsi dəqiq seçilmiş sözdür; nitqin semantik tərəfinin gerçəkliyə uyğunluğunda, düşüncələrini ifadə etmək üçün doğru sözləri tapma qabiliyyətində olan nitq keyfiyyətidir. Fikrin dəqiqliyi kimi gördüyümüz bu normativlik, təbii ki, leksik vahidlərin birləşməsi fonunda müəyyənləşir. Yəni birləşmə zamanı semantik çalarlar qabarıqlaşır. Məsələn, *azad, müstəqil* kimi eyni məna sırasından olan sözlərin *söz* kəlməsi ilə birləşməsi iki fərqli anlamı və iki fərqli üslubi normalılığı ifadə edir. Dil elə möhkəm qanunlar ilə inkişaf edir ki, oxşar sözlər öz leksik tutumları ilə müxtəlif birləşmələr daxilində bir növ standartlaşmış mənalar kəsb edir. Yaddaşlara həkk olunmuş ənənəvi əlaqələnən sözlər sırası nitq mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrilir. Söz birləşmələri daxilində yaranan konkretlik elə leksik normanın dəqiqliyinə gətirib çıxaran amillərdən biridir, “məsələn, *güclü* sözünü bir sıra məna çalarlarında: *güclü bilək-qırılmaz, ruhu güclü-sarsılmaz, güclü bədən-sağlam, güclü sevgi-sədaqət, güclü dostluq-etibarlı, güclü külək-sərt, güclü tütün-kəskin, güclü sahib-varlı*”¹ kimi işlətmək mümkündür. Bu tipli birləşmələrin olması artıq onları daha dəqiq sözlərlə ifadə etməyin zəruriliyini ortaya qoyur və leksik normada dəqiqliyin başlıca şərtlərindən olan uğurlu söz seçiminə gətirib çıxarır.

Sözlərin seçilməsində və nizamlanmasında tautologiya, pleonazm, alogizm kimi üslubi hallar, parazit sözlərin qeyri-ixtiyariliyi, hətta paronimlərlə edilən səhvliklər dəqiqliyin normativliyini pozan nitq faktlarıdır. Lakin dildə elə nitq faktları da vardır ki, onlar məqsədli olaraq işlədilir,

¹ Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М.: Русский язык, 1996.

məsələn: *qaranlıqda işıqlar* kimi üslubi fiqurları (oksimoronları) buna misal çəkmək olar.

İfadəlilik baxımından leksik normalar – söz dilin elə bir vahididir ki, digər dil vahidlərinin varlığı da onun əsasında müəyyənləşir. Sözdə olan bu qüdrət onun mənası, həmin mənanın dərinliyi və təsirliliyi və nəhayət, verilənləri formalaşdıran ifadəlilik gücü ilə formalaşır. Sözüün ifadəlilik imkanlarının leksik normaya birbaşa bu mənada aidiyyəti var ki, burada norma çərçivəsindən kənara çıxmadan sözüün potensialından maksimum istifadə edilərək ona yeni anlamlar yüklənir və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə zəmin verir. Leksik normanın ifadəlilik imkanları bədii üslub üçün xarakterikdir, yəni bədii sözüün gücü ilə mənalılıq qazanır: *Kol-kos da bitirir, çiçək də torpaq, Ağlın meyvəsidir xeyir də, şər də* (B.Vahabzadə). Amma nəzərə almaq lazımdır ki, digər üslubların (elmi, publisistik) da özünəməxsus şəkildə ifadəlilik imkanları vardır: *...dövlət başçısının “əsərləri”nə istinad edərək marrçılığı tənqid edən dilçilərin əsərləri İ.V.Stalinin özünün “tənqid”indən sonra heç nəyə yaramadı* (N.Cəfərov).

Beləliklə, leksik normalar nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyini müəyyənləşdirən tələblər toplusudur. Dilçilikdə sözüün nəzərdə tutulan leksik mənanı uyğun həyata keçirməsi onun düzgünlüyü və dəqiqliyini, sözüün münasibətimizi fərqli ifadə etməsi isə onun ifadəli olmasını təmin edən cəhətlər kimi verilir.

Bu normativlərin gözlənilməməsi və ya əməl edilməməsi sözə etinasız münasibət sayəsində yaranır. Bildiyimiz kimi, leksik norma ədəbi dilin ən həssas və təsirə davamsız sahəsidir. Odur ki, icimai-siyasi həyatımızda gedən bir sıra proseslərin dilə müdaxiləsi zamanı əsas diqqət leksik normanın üzərinə cəmlənməlidir.

Ümumilikdə baxsaq, leksik səhvlər birləşmələr daxilində sözüün yerinə oturdula bilməməsidir. Bu sıradan da ən çox edilən leksik səhvlər təxmini bunlardan ibarətdir:

- Sinonimlik baxımından səhv söz seçimi;
- Leksik uyğunluğun gözlənilməməsi;
- Nəzərdə tutulan fikir ilə sözün mənasının emosional-qiymətləndirici çalarları arasındakı ziddiyyət;
- Anaxronizmlərin yaranması, yəni tarixən uyğun gəlməyən ifadələrin işlənməsi;
- Ekzotik sözlərdən, ümumən fərqli mədəniyyətlərə məxsus ifadələrin işlədilməsi;
- Frazeoloji vahidlərdə süni “yaradıcılıq” işləri.

Bütün bunlar sözə dərinlən bələd olmamaq və ya məsuliyyətsiz yanaşmalarla birgə, həm də dildə “köhnəliyə” doğmalılıq və ya “yeniliyə” can atma - alınma sözlərə və ya özləşməyə meyillə bağlı da özünü göstərir.

Sözlərin işləkliyini itirməsi və ya söz ehtiyatının artımı, lüğət tərkibinin zənginləşməsi dilin inkişafını göstərən amillərdir. Bütün bunlar sözün ədəbi dilə yenidən və yeni olaraq gəlişi ilə leksik normaya daxil olur. Yeni sözlərin içərisində üstünlük zəruri və qeyri-zəruri alınmalara aiddir. Alınma sözlərin axını dil üçün hər zaman uğurlu olur. Həmin sözlər leksik normanın hüdudlarını bəzən istənilmədən aşaraq dildə normativləşir.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması da bu qaydalar üzrə inkişaf edir. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginliyi türk mənşəli sözlərimizin leksik-semantik dərinliyi ilə bərabər, mənşə etibarilə də geniş tərkibli olması ilə səciyyəlidir. Buraya milli mənşəli sözlərlə bir sırada (digər türk dilləri ilə ortaq olan sözlərdən savayı, monqol dilləri və şumer dili ilə ortaq olan sözlər də buraya daxildir), ərəb, fars mənşəli sözlərin, sonrakı dövrlərdə rus və Avropa dillərinə məxsus alınmaların daxil olması Azərbaycan dilinin leksik qatında müəyyən yer tutur. Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ədəbi dilləri kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin də leksik normasının əsasında onun milli və milliləşmiş alınma sözləri durur və onların işlənmə tezliyi də çoxdur.

Leksik normanın milli stabilliyinin qorunması, alınmaların təsiri altında ədəbi dilin əcnəbiləşməsinin qarşısının alınması məqsədilə dildə özləşmə prosesinə ehtiyac duyulur. Bu milliləşmə meylinə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində XX əsrin 60 – cı illərindən ehtiyac duyulmuşdur. Həmin istəyin təsiri ilə dilimizdə bir çox alınma sözlərin qarşılığı olaraq söz yaradıcılığının milli imkanları ilə yeni sözlər yaradılmışdır. Bunlar, təbii ki, söz-sənət sahiblərinin yaradıcılığı ilə gerçəkləşmişdir. Hər cür sözyaratmanın özləşmə adı ilə uğur qazanmadığını nəzərə alsaq, həmin illərdə də bəzi sözlər dildə yer tapmamışdır. Son illər də dildə gedən əcnəbiləşmə meyilləri ilə bağlı olaraq onun əksi olan özləşməyə cəhd edilir. Həmin sözlərdən bəziləri müəyyən əsaslarla uğurlu olaraq işlənilsə də, bəziləri okkazional sözlər səviyyəsində qalmaqla kifayətlənir. Bir qayda olaraq, özləşmə prosesinin üç yolla getdiyi verilir və bunlar uyğun şəkildə söz yaradıcılığının məlum üsulları ilə (leksik, morfoloji, sintaktik və kalka) baş verir:

1) hər hansı yazıcının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi və ya mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə: məsələn, *nimtənə, işıqfor*;

2) cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı «söz partlayışı» yolu ilə: məsələn, *yatırım, özəlləşmə, yenidənqurma, iş adamı* və s.;

3) türk dillərinin təsiri ilə: məsələn, *durum, dönəm, çağdaş* və s.

Leksik normanın yuxarıda göstərilən əsas cəhətlərini nəzərə alaraq, bu gün nitqdə həmin tələblərə uymayan bir çox hallar mövcuddur ki, bu nitq pozuntularının böyük əksəriyyətinə də Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin dilində rast gəlinir. Onları (19 dekabr 2018, Yeni Çağ Media Qrupunun verdiyi dil materialları əsasında!) belə qruplaşdırma bilərik:

Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə: “özətliyim (məlumat verim)”, “çocuğu (uşağı)”, “əlbisə (paltar)”, “arabasına (maşınına)”, “ulaşmış (çatmış)”, “sizin kafanızın (başınızın)”, “hansısa dini düşüncəyə yön verməsi (üstünlük verməsi)”, “dəbə minibdir (düşübdür)”, “xəbərlərə ayrılırıq (keçirik)”, “hədiyyələrimiz olacaq (təqdim olunacaq)”, “həyatımızın bəlli bir mövsümü (mərhləsi)”, “ilk ifanı kimdən alacıyıx (dinləyəcəyik)”, “bu görüntülər qeydə (lentə) alınıb”, “xalçalar müdhiş (tərtəmiz) olmalıdır”, “rəngarəng (maraqlı//sevilən//dəyərli) qonaqlarla təmas yaratmaq (ünsiyyətdə olmaq)”, “deməli belə, göyərtilərdən buna yalnız cəfəri gedəcək (qatılacaq//doğranacaq//əlavə ediləcək)”, “keçmişə vida (əlvida) deyib”, “onların üzərinə gəlməsi (sıxışdırması)”.

Rus dilinin təsirilə: “çaşkaları (fincanları)”, “bir kepka (günlük) qoyur başına”, “uşaqlar, iqra (oyun) oynayırıq”, “dünyanın ən krasavçiki (gözəl/göyçək/yaraşığı)”, “zvano-kunuz (zənginiz) xarab olmuyufdu ki?”, prestijli (nüfuzlu)”, “vaapşe (ümumiyyətlə)”, “papa (ata)”, “araxis (yer fistiği)”, “setka (tor)”, “krupni (böyük məbləgdə)”, “şotuna (hesabına)”, “uje (artıq)”, “podarka (hədiyyə)”, “zakaz (sifariş)”, “qarantiya (zəmanət, təminat) vermirik”.

Loru danışıq dilinin, dialektlərin təsirilə: “hələm-hələm (hər vaxt, hər an)”, “şapitdər (çəkələk)”, “lumunu (limonu)”, “gic-gic yazılar (mənasız)”, “yaxşı, yazın üstündən ki, rədd olsun”, “belə üzə düşmüş kimi demirəm (üzünə demək olmasın)”, “alə”, “qaqa”.

Jarqonizmlərə yer verməklə: “sən mazlama” (örtbasdır etmə), “tutan (bəyənilən) mahnı”, “şortik məsələsi partladı (söz-söhbətə, müzakirələrə səbəb oldu)”.

Sözün mənasına bələd olmamağın nəticəsində və ya qondarma ifadələr: “qışda da öz zövqü var, yayda da öz zövqü (ləzzəti) var samavar çayının”, “Herba Flora bizi düşünərəy komponentləşdirilir (komplektləşdirilir)”, çörək

(xəmir; çörək yoğrulmur, xəmir yoğrulur) yoğurmaq”, “göyü (göyerti) sanballı (çox) qoyulur”, “mətbəxinizi daha peşəkar edin (rahat edin)”, “keyfiyyətli məktəb arzuları (ləvazimatları)”, “sualımız çox qətidir (dəqiqdir)”, “pıçıltını (qeybətini) danışirlar”, “musiqiçilərə təşəkkür edirik bizi müşahidə (müşayiət) etdiklərinə görə”, “sən qınaq səbəbi (obyekti) ola bilərsən”, “mətbuatda çox böyük (geniş) yazıldı”.

10. Qrammatik norma

Qrammatik normalar sözlərin fikir şəklində çatdırılmasını təmin edən qrammatik qaydalar məcmusudur. Bildiyimiz kimi, qrammatika sözləri dəyişdirmə və formalaşdırma qaydalarını, cümlə şəklində birləşdirmə qanunauyğunluqlarını öyrənir. Həmin biliklərin sayəsində biz müxtəlif nitq hissələrinin dəyişərək ifadələr və cümlə şəklinə düşməsinə bilməklə, normadan kənarlaşmanı asanlıqla sezir və həmin nitq pozuntularının səbəblərini müəyyənləşdiririk.

Beləliklə, qrammatik normalar dilin qrammatik sistemə aid olan qayda-qanunları əsas götürərək onun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Buraya dilin öz qanunauyğunluğu əsasında şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin əlaqələnməsi, sözlərin və cümlə üzvlərinin sıralanması, mətnin tərtibi üsulları, keçid sözlərin rolu və s. tələblərin gözlənilməsi ilə nitqdə anlaşılıqlıq, rəbitəlilik və axıcılığın təmini aid edilir. Məsələn, dilin iltisafilik prinsiplərindən çıxış edərək qrammatik şəkilçilərin sözün başlanğıc formasından sonraya artırıla bilməsi: *həssaslıqdan, məsləhətləşdik* və s.; saylarla isimlərin işlənməsi – müəyyən miqdar saylarından sonra ismin təkdə işlənməsi, bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra isimlərin tək və ya cəm işlənmə bilməməsi: *iki kitab, xeyli adam, bir sıra məsələlər* və s. Eləcə də mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sair kateqoriyaların ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur.

Nitq ünsiyyətində cümlə üzvləri müəyyən düzülüş qaydasına: mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir. Bundan başqa, qrammatik qaydaya görə, cümlədə və ya abzasın əvvəlində işlənən sözlər sonra gələn cümlədə (eləcə də abzasda) şəxs əvəzlilikləri və ya münasib sözlərlə

əvəz olunmalıdır. Bu eyni söz və ya ifadənin təkrarını aradan qaldırmaqla nitqin ahəngdarlığını təmin edir. Söz birləşmələrinin düzülmə ardıcılığı, cümlədə söz sırası və cümlə üzvlərinin sıralanması, onların uzlaşması kimi mühüm məsələlər də normalılığın vacib tərəflərindəndir.

Morfoloji norma dedikdə, bildiyimiz kimi, nitq hissələri və onların morfoloji xüsusiyyətlərinin sabitləşmiş tərəfləri nəzərdə tutulur. Hər bir dilin qrammatik quruluşu (təbii ki, əsasən, morfoloji norması!) onun ən milli linqvistik göstəricisidir. Nəzərə alsaq ki, dilimiz morfoloji quruluşuna görə iltisqi dillər qrupuna aiddir, onda Azərbaycan dilinin türk dillərindən biri kimi morfoloji xüsusiyyətlərində möhkəmliyin və sabitliyin müşahidə olunması labüddür. Düzdür, dil tarixinə nəzər saldıqda hər bir nitq hissəsinin tarixi inkişafında arxaikləşmiş qrammatik əlamətlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin bunlar da müəyyən əsaslarla özünü göstərmişdir:

- ya digər türk dilləri qrupunun təsiri ilə bir dövr olaraq işlənmiş, məsələn, təsirlik halın samitlə bitən sözlərdə -nı⁴ formasında işlənməsi: *Dəli könlümüni salub sövdayə...* (Məsihi); indiki zaman şəkliçisinin -adu, -ədü şəklində də işlənməsi: *Qaşun görədüm çu eyd şamı...* (Əmani)¹;

-ya da müəyyən təsirlərin nəticəsində sonrakı dövrlərdə dilimizdən çıxsa da, bu gün dialektlərimizdə, hətta danışıq dilimizdə yer almaqdadır, məsələn, - feilin əmr şəklinin II şəxsin təkində -ğıl, -gil, -gilən, -ginən formantlarının işlənməsi. Hazırda dialektlərimizdə *gəlginən, gəliynən* kimi formalarında yaşamaqdadır.

Beləliklə, dilimizin qrammatik (morfoloji!) norması öz möhkəmliyi ilə digər normalarla müqayisədə daha xəlqi

¹ Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 2014, s.203, 305

və daha möhkəmdir. Lakin morfoloji normada da norma variantlaşması və diferensiallaşması halları mövcuddur.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsində müəyyən cəhətlər özünü göstərir. Yəni adəti üzrə, bu şəkilçi yiyelik hallı sözə aid olaraq birləşmənin ikinci tərəfi kimi işlənir. Bəzən isə birinci tərəfin özü mənsubiyyət şəkilçili olduqda bu normativlik dəyişir: *Atam(-) evinə gedirəm*. Və yaxud *atası(-) evi, gözüm(-) nuru* kimi ifadələr bu qəlibdəndir. I və II şəxsin cəmində ikinci tərəf bəzən mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir: *bizim dağlar, sizin evlər* və s. Bu gün hətta "*Bizim market*", "*Bizim ev*" adlı mağaza şəbəkələri də vardır.

Bildiyimiz kimi ismin altı halı vardır. Hər halın da öz müəyyən olmuş şəkilçiləri və hər şəkilçinin də konkret funksiyaları vardır. Lakin istər qrammatik, istərsə də məkani-qrammatik halların işlənməsində hal əvəzlənmələri özünü göstərir. Bu, proses – bir halın bir neçə halın yerində işlənməsi dilimizin tarixində də qədim yazılı abidələrimizdən bəri orta əsrlərdə, hətta qismən yeni dövrün ilk mərhələsinə qədər özünü göstərmişdir, məsələn, yönlük hal > təsirlik hal: *Bəg yağlıca pusdı - bəy düşməni pusdu* (M.K. "Divan"); təsirlik hal > yönlük halda: *Evi sarı eyelədi ani rəvan* (Əmani); çıxışlıq hal > yönlük hal: *Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıqdu* ("DQK"); çıxışlıq hal > yerlik halı: *Ol kimsə yeməz iraqdən durər* (Əsrarnamə)¹.

Bugünkü morfoloji normamızda halların diferensiallaşması mövcuddur. Çıxışlıq halla bağlı yuxarıda verdiyimiz son iki nümunədəki forma variantlığı bu gün də eynilə işlənməkdədir: *önümdən çıxdı//önümə çıxdı* və *ya uzaqdan durub baxır//uzaqda durub baxır*. Çıxışlıq halın funksionallığı digər hallarla da bağlı özünü göstərir: -feilin təsirlilik ka-

¹ Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 2014, s.197-206

teqoriyasına əsasən, təsirlik halla paralel: *çayı keçmək//çaydan keçmək*; -III növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfinə uyğun olaraq ziyəlik halla paralel: *uşaqların beşi//uşaqlardan beşi, onların hamısı//onlardan hamısı...*

!!! Göstərdiyimiz bu hallar bütün nümunələrdə özünü doğrultmur. Belə ki, *qarşımdan gəldi* ifadəsi ilə *qarşıma gəldi* eyni anlamlarda işlənir. Və yaxud *çaydan içdi* ifadəsi ilə *çayı içdi* həcm olaraq eyni prosesi ifadə etmir.

Şəxs-xəbərlik kateqoriyasının işlənməsində normativlik qorunur. Burada II şəxsin cəmi və III şəxsin təkində danışq dilinin təsiri ilə nitqdə sadələşmə özünü göstərir. –dır⁴ > dı⁴, –sınız⁴ > siz⁴. Məsələn, *buzdur > buzdu, gəlməlidir > gəlməli, həkimsiniz > həkimsiz, baxırsınız > baxırsız*.

Sifətin dərəcələrindən çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirən morfoloji formantlar –m, p, r, s –nın işlənməsində paralellik özünü göstərir. Məsələn, *gömgöy//göpgöy, dumdüz//düpdüz//dümbədüz//düppədüz//düpbələmdüz, təptəmiz//tərtəmiz, dopdoğma//dosdoğma* və s.

Bundan başqa, azaltma dərəcəsini bildirən –raq, –rək şəkilçilərinin işlənməsində olan “qarışıqlıq”. Qeyd edək ki, əslində tarixən bu şəkilçi çoxaltma dərəcəsini bildirmişdir. *Atamdan yegrək qayın ata!* (“DQK”); *Daməni-bərgi-gül bağı-İrəmdin pakrək* (Kişvəri)¹. Hal-hazırda isə dilimizdə leksik-morfoloji mövqeyini dəyişərək azaltma dərəcəsi başlığı altında verilir: *kiçi(k)rək, gödə(k)rək*. Bizim fikrimizcə, bu şəkilçinin bu gün qoşulduğu hər iki sözdə ifadə etdiyi dərəcə mənası elə çoxaltmanın ifadəsidir. Yəni *kiçik* və *gödəkliyin* daha da qabarıq şəkildə ifadəsidir: *lap kiçik, lap gödək*. Eynilə

¹ Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 2014, s.243-247

bala, körpə sözlərində -ca, -cə sonluğunun çoxaltma dərəcə-sini bildirməsi kimi: *balaca (lap bala), körpəcə (çox körpə)*.

Dilimizdə isim və sifət düzəldən -ıcı⁴, -qın⁴ şəkilçisi ilə işlənən sözlərin morfoloji adının müəyyənləşməsində də variantlaşma vardır. Məsələn, *ahıcı* sözü müstəqil olaraq isim kimi işləndiyi halda, *satıcı* sözü eyni mənadan çıxış edərək həm müstəqil isim, həm də *satıcı (qız)* şəklində əlamət bildirən söz kimi işlənə bilir. Eləcə də həmin qaydada, *qaç-qın, köçkün* sözləri həm müstəqil isim kimi, həm də *qaçqın* və ya *köçkün* (soydaşlarımız, vətəndaşlarımız) şəklində əlamət bildirən söz kimi işlənir. Bildirək ki, bu verdiklərimiz substantivləşmə və ya atributivləşmə sayəsində müxtəlif morfoloji funksiyada işlənən sözlər və ya omonim sözlər sırasında deyillər. Məsələn, sifət: *qırıcı təyyarə, kəsici alət, coşqun dəniz*; isim: *görücü – falçı, daşqın – sel*; omonim olaraq həm sifət, həm isim: *aparıcı müəssisə, aparıcı – verilişi idarə edən*.

Kəsr saylarının yaranmasında -dan² və -da² şəkilçisinin işlənməsində hələ də paralellik vardır: *üçdən biri//üçdə biri*. Bunlardan hansının daha düzgün, normativ olmasını da müəyyənləşdirmək asan deyil. Leksik-morfoloji mənasına görə müqayisə məzmununu əsas götürərək çıxışlıq halın işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Lakin hazırda işləklik səviyyəsinə görə yerlik hal daha fəal və funksionaldır.

Əvəzliklərdən işarə əvəzliyindən *həmin//həmən*in fonetik variantlarla, təyini əvəzlikdən *cümlənin* üslubi olaraq işlənməsinə rast gəlinir.

Feilin inkarlığını bildirən -ma² şəkilçisinin işlənməsində tautologiya hallarına rast gəlinir. – ma inkarlıq şəkilçisinin işləndiyi bəzi sözlərə -maz formantının da artırılması: *çatışmamazlıq, görməməzlik*. Əslində ədəbi dilin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq *çatışmazlıq, görməzlik* şəklində işlənməlidir. – ma inkarlıq şəkilçisinin işləndiyi cümlələrdə -nə -nə də inkarlıq bağlayıcısının da işlənməsi: *-Nə yazmır, nə oxumur* dedikdə inkarı inkar qanununa əsasən fikirləşmək

olar ki, iki inkar birləşərək müsbəti ifadə etdiyi kimi, burada da söhbət işin icra edildiyindən gedir. Düzdür, bu gün dilimizdə əksərən bu şəkildə işlənən cümlələrdə işin icra edilmədiyi tam anlaşılır və bu qəlibdə işləklilik üstünlük qazanır. Bu halı -nə -nə də bağlayıcısının semantikasında olan bölüşdürmə (eyni zamanda iştirak!) funksiyası ilə də izah etmək olar. Məsələn, *nə yazmır, nə oxumur; nə gülmür, nə danışmır* kimi ifadələri *oxumur da, yazmır da və ya həm oxumur, həm yazmır* və yaxud da *ya oxumur, ya yazmır* şəklində düşünmək mümkündür.

Qeyd edək ki, -ya -ya da bölüşdürmə bağlayıcısının danışığ dilində -nə -nə də inkarlıq bağlayıcısı, -həm -həm də iştirak bağlayıcıları ilə müvazi şəkildə işlədilməsi hallarına da rast gəlinir: *Ya küsür, ya barışır. Ya gəlir, ya gedir* –ifadələrini birincisində işin hər ikisini icra etmək baxımından cümləni *nə küsür, nə barışır* və *ya həm küsür, həm barışır* kimi ifadə etmək olar; ikinci cümləni də eynilə düşünmək olur. Ümumiyyətlə, hər iki cümlədə işin bərabər olaraq icra edildiyini nəzərdə tutaraq birinci cümlədə təsdiq qarışıq inkarı - *bir küsür, bir barışır*; ikinci cümlədə isə konkret təsdiq məzmununu - *bir gəlir, bir gedir* əks etdirir. Belə halları nəzərə alaraq nitqdə dilin qəbul etdiyi normativlərə əməl etməyin vacibliyi bir daha sübut olunur. Normanın tələblərində olan müntəzəmlik prinsipi qrammatik qaydalarda daha çox öz gücünü göstərir.

Feilin nəqli keçmiş zamanını bildirən -mış⁴ və -ib⁴ şəkilçilərindən son dövrlər ədəbi dildə işlək variantı -ib⁴ dir. Sovet dövrünün mətbuat dilində -miş variantı aktiv işlənsə də, bu gün danışığ dilinin təsiri ilə -ib şəklinə üstünlük verilir.

Göründüyü kimi, normanın diferensiallığında bu gün üstünlüyü danışığ dilinin elementləri təşkil edir. Lakin bilmək lazımdır ki, norma (dolayısı ilə nitq!) məcburiliyi sevməsə də, dilin də qanunlara əməl etmək, sistemliliyi pozmaq kimi tələbləri də vardır.

Sintaktik normalar əsas sintaktik vahidlərin – ifadələr və cümlələrin düzgün qurulmasını tələb edir. Bu norma-ya sözlərin qrammatik formalarından istifadə edərək cümlə hissələrini korrelyasiya etmək, sözlərin uzlaşması qaydaları daxildir.

Dilimizin sintaktik normasının əsasında söz sırası, sintaktik əlaqələrin nizamlanması, xüsusən də uzlaşma əlaqəsinin gözlənilməsi özünü göstərir. Bundan başqa, cümlənin struktur-semantik əlaqələnməsi kimi mühüm bir məsələnin əksi də sintaktik normada nizamlanır.

Və yaxud belə deyək ki, sintaktik normalar nitqdə sintaktik strukturların qurulmasını tənzimləyən qrammatik normadır. Bu baxımdan o, birbaşa dilin sintaktik quruluşu, cümlənin yaranma üsulları ilə bağlıdır, lakin burada söz ehtiyatı və onun mənalanması, sözlərin əlaqələnməsində morfoloji vasitələrin bilavasitə rolu kimi məsələlər də yer alır.

Ümumiyyətlə, sintaktik normadan bəhs edilən istənilən ədəbiyyatlarda normanın tələblərindən çox, baş verən qüsurlardan danışılır. Həqiqətən də sintaksis (və ya cümlə qurmaq!) fikrin ifadə edilməsi üçün dilin elə bir mərhələsidir ki, bunu həmin dili bilən hər kəs bir şəkildə həyata keçirə bilər. Burada əsas məsələ fikrin çatdırılma üsulundakı qüsurlardır; söz birləşmələri və cümlələrdə söz sırasının ardıcılığı və ya cümlələrdə cümlə üzvlərinin ardıcılığı, sinonim sintaktik konstruksiyaların, homogen üzvlərin işlənilməsi kimi məsələlərdə diqqətsizlik həmin bu qüsurların yaranmasına səbəb olur. Bəzən eyni dərəcədə mümkün görünən iki variantdan hansının doğru olduğunu müəyyənləşdirmək kimi hallarla da qarşılaşmaq olur. Məhz belə hallarda hansı variantın seçilməsini təyin etmək üçün sintaktik normaya, həmin normanın qaydalarına müraciət etmək lazım gəlir. Bununla belə, sintaktik normanın yalnız bu planda-variant hal-

larının seçilməsi ilə cümlə qurma qaydaları olduğunu da düşünmək düzgün olmaz. Sintaktik sistemin heç bir prinsipini pozmadan yaranan cümlə tiplərinə də rast gəlmək olur ki, onlar yenə də normanın pozulması kimi qəbul olunur. Məsələn, subyekt predikata uyğundur, söz sırası düzgündür və sairə, lakin ümumən mənada naqislik var. Bu halda konstruksiyanın yaratdığı mənanı; sintaksis və lüğət, sintaksis və morfoloji əlaqələri bir daha nəzərdən keçirmək lazımdır. Beləliklə, sintaktik normalar yalnız sintaktik qüsurların çərçivəsində izah oluna bilən qaydalar sistemi deyildir.

Ümumiyyətlə, sintaktik normaların pozulması hallarının əsasında iki mühüm şərt durur:

-dilin strukturunda variantların olması ilə əlaqədar olaraq sintaktik quruluşda qaydaların pozulması;

-qrammatik cəhətdən düzgün, lakin diqqətsiz, zəif qurulmuş konstruksiyaların sayəsində anlaşılmazlığın yaranması, rabitəliliyin itməsi və bu kimi hallar.

Verilənlərdən ikincisi qrammatik normadan kənarlaşma deyil, dil vasitələrindən uğursuz istifadə kimi qiymətləndirilsə də, nitq anomaliyaları qisminə dəyərlandırilə bilər.

Bu verilənlərlə bağlı olaraq N.Əhmədlinin "Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları" kitabında müəyyən nümunələr əsasında izahlar verilmişdir:

"Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarında tez-tez yaranan başqa bir problem sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması, yəni cümlədə sözlərin düzgün sıralanmamasıdır. ..." Belə bir cümləni nəzərdən keçirək: *Aparılan qazıntılar nəticəsində bir ədəd çiy kərpicdən tikilən bina aşkar olunub.* Burada *tikilmiş bina* əvəzinə *tikilən bina* işlədilməsini bir kənara qoyub həmin binanın bir ədəd çiy kərpicdən necə

tikildiyi barədə baş sındırmağa dəyməz”¹. Bu cümlə belə redaktə edilsə, daha düzgün olardı: *Aparılmış qazıntılar nəticəsində çiy kərpicdən tikilmiş bir bina aşkar olunub. ...Başqa bir qəzet yazısında oxuyuruq: ...**Yazılıramızda mandat almış müsavətçilərin** parlamentdə iştirakının bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyünü də bildirmişdik.* Buradakı yazılıramızda sözü axırdan ikinci yerə gətirilməlidir: *Mandat almış müsavətçilərin parlamentdə iştirakının bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyünü də **yazılıramızda** bildirmişdik.* ...Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması halları biri o birinin davamı olan iki mərhələdə aradan qaldırılır:

- a) Məna əlaqəsinin hansı sözlər arasında pozulduğunu aşkarlamaq;
- b) Mövqeyi səhv düşmüş sözün əsl yerini, yəni hansı sözdən əvvəl, yaxud sonra yazılmalı olduğunu tapıb düzgün variantı yazmaq.

...Yol verilən məntiqi səhvlərdən biri də ümumi sinfə, topluya məxsus ümumi adın həmin toplunun yalnız bir qisminə aid edilməsi, qalanlarının isə, bir növ, “diskriminasiya” olunmasıdır. ...*“Dəyirmi masa”da alimlər, ziyalılar, siyasi partiya rəhbərləri iştirak edirdilər. ..cümlədən belə çıxır ki alimlər, ziyalılar və siyasi partiya rəhbərləri ayrı-ayrı kateqoriyalara daxil olan insanlardır. Halbuki alimlər də, siyasi partiya rəhbərləri də ziyalı kateqoriyasına daxildirlər və siyasi partiya rəhbərləri də alim ola bilərlər*”. Müəllifin verdiyi məntiqi yanlışlıqlardan biri də cümlədə zaman uyuşmasıdır. Məsələn, *DÜNƏN İran paytaxtında polis **İslam inqilabının ildönümünə həsr OLUNAN** etiraz aksiyası iştirakçılarını*

¹ Bax: Abbasov İlham. Mətbuat ilk növbədə dil hadisəsidir. - “525-ci Qəzet”, 27-28 sentyabr 2011.

dağıdıb. Bu cümlədə qeyd olunan birləşmə **İslam inqilabının ildönümünə həsr olunmuş** şəklində olmalı idi¹.

Cümlədə söz sırası, eləcə də cümlə üzvlərinin uzlaşması, ümumiyyətlə, sintaktik strukturun səlisliyinin pozulması kimi məsələlərlə bağlı Q.Məhərrəmlinin tədqidiqndə də konkret nümunələr üzrə təhlillər aparılmışdır ki, həmin nümunələrdən bəzilərinə bizim qruplaşdırdığımız bölgülər əsasında nəzər yetirək:

-Cümlədə söz sırasının pozulması: **Bakıda keçirilən dünya narkoloqlarının beynəlxalq antinarkotizm toplantısı işinə yekun vurdu**. Olmalıdır: **Dünya narkoloqlarının Bakıda keçirilən beynəlxalq antinarkotizm toplantısı işinə yekun vurdu**. Və yaxud **Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, hiyləgərliyə əl atan hakimin ürəyini yumşaltmaq üçün cinayətkarlar heç bir əsası olmayan yetim uşaqlara aid əhvalat uydurmuşlar**. Olmalıdır: **Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, hakimin ürəyini yumşaltmaq üçün hiyləgərliyə əl atan cinayətkarlar yetim uşaqlara aid heç bir əsası olmayan əhvalat uydurmuşlar**.

-Cümlə üzvlərinin kəmiyyətə və mənsubiyyətə görə uzlaşması: **Nizami rayonundakı 12saylı poliklinikanın kollektivi də bu adı ləyaqətlə doğruldurlar** (topluluq, cəmlilik, çoxluq bildirən mübtədaların xəbəri təkdə olmalıdır!); **Danışılan fikirləri ətraflı açıqlamaq üçün verilişimizə şirkətin bir qrup rəhbər işçilərini** (işçisini!) **və iqtisadçı alimləri dəvət etmişik**; **Mühüm məsələyə həsr olunmuş iclası rayon rəhbərliyi açdı** (rayon rəhbərliyi - dedikdə bir neçə məsul vəzifə sahibi düşünülür. Amma onlardan yalnız biri iclası açır. Odur ki, burada iclası **rayon rəhbərliyinin nümayəndəsi** açdı yazılsa daha düzgün olardı!).

¹ Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. B., 2014, s.37-57

-Cümlənin sintaktik strukturunun səlisliyinin pozulması: *Rayon mədəniyyət işçiləri də gecəsini gündüzə qatıb torpaqla əlləşən fermerləri və onların ailə üzvlərini sanki unudaraq buralara gec-gec gələr, hətta elə günlər var ki, ümumiyyətlə, ötən il orada olmayıblar.* Bu cümlədə fikir aydın deyil, həm də qrammatik uzlaşma pozulmuşdur. Cümləni belə sadələşdirmək və rəbitəli etmək olar: *Gecəsini gündüzə qatıb torpaqla əlləşən fermerləri rayon mədəniyyət işçiləri də unudub, ümumiyyətlə, ötən il onlara baş çəkməyiblər.*

-Sintaktik bütövlərdə olan kontekstual qüsurlar: *Rafiq fevral ayında doğulmuşdu. Cəbhəyə də həmin ayda getmişdi. Sonuncu və amansız döyüş də fevralda oldu. Bu döyüşdə düşmən gülləsi onun Vətən üçün döyünən ürəyini susdurdu. O, ilq yaz günlərinin birində şəhid oldu.* Fevral ayında olan sonuncu döyüşün ilq yaz günündə olması nə dərəcədə mətni tamamlayır?

Və yaxud *Rayonda pambığın az olmasının səbəbi odur ki, bu il misli görünməmiş quraqlıq olub. Yerli adamlar danışırlar ki, belə bir quraqlığı təxminən 20 il əvvəl görüblər.* Müəllif verir ki, əgər söhbət misli görünməmiş quraqlıqdan gedirsə, onda 20 il əvvəlki quraqlıq nə imiş?!¹

Beləliklə, sintaktik norma haqqında deyə bilərik ki, bu norma əslində özündə yalnız cümlə üzvlərinin qrammatik əlaqələnməsini tənzimləmir. Eyni zamanda burada semantik bağlılıq, sözlərin və ümumiyyətlə, cümlə üzvlərinin sıralanması-üslubi yanaşması, cümlə tərkibinin səlisliyi, mətnin struktur və semantik dəqiqliyi kimi məsələlər də öz yerini bildirir. Cümlə fikrin özülü olduğu üçün nitqi reallaşdıran əsas vahid olaraq digər normaların bir çox tələblərini də qrammatik qanunauyğunluqla özündə cəmləşdirir.

¹ Məhərrəmli Q. Audiovizual nitq. B., 2000.

11.Mədəni nitqə verilən tələblər

Nitq mədəniyyəti ünsiyyət mədəniyyətinin tərkibi olmaqla dil qaydalarından düzgün istifadə etmək, fikrin dəqiq çatdırılması vasitələrini ayırd edə bilmək, habelə söz və ifadələri məqsədyönlü şəkildə işlətmək bacarığıdır. Təbii ki, bunun üçün birinci növbədə nitq normalarına əməl etmək lazımdır. Lakin normalarla nizamlanmış nitq hələ mükəmməl, zövq oxşayan bir nitq nümunəsi deyil. Belə bir nitq nümunəsi nitq normalarının digər nitq kriteriyalarını da özündə birləşdirərək təqdim etdiyi bir ünsiyyət dilidir. Həmin cəhətlər nitq mədəniyyəti ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda “nitqin tələbləri”, “mədəni nitqə verilən tələblər”, “nitq meyarları” və s. bu kimi adlarla sadalanır. Azərbaycan nitq mədəniyyətindən bəhs edən kitablarda bu tələblərin sayı ənənəvi olaraq bir neçə sayda göstərilir. Əslində isə mədəni nitqin tələbləri üç əsas meyarın üzərində qurulmuşdur. Biz həmin cəhətləri və digər ədəbiyyatlarda verilənləri ümumiləşdirərək bu cür qruplaşdırmağı münasib bilirik.

1.Nitqin düzgünlüyü - nitq normalarına əməl edilməsidir. Nitqin fonetik, leksik və qrammatik normalarına əməl edən nitq düzgün nitqdir. Nitqin düzgünlüyü, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nitq mədəniyyətinin əsas şərti olan normalarla tənzimlənir. Hər üç əsas normanın (fonetik, leksik, qrammatik) bir nitqdə bir-birini tamamlayaraq işlədilməsi istənilən mətnin (cümlə, mikromətn və makromətn!) gözəl nitq nümunəsi olmasının ilkin pilləsidir.

2.Nitqin dəqiqliyi – burada düzgün olan nitqdən bilavasitə tələb olunanı işlətmək, istifadə etmək nəzərdə tutulur. Xüsusən, sözün işlənməsində, “hədəf”in ifadə olunmasında nitqin dəqiqliyi vacib şərtlərdəndir. Bu anlayış gerçəkliyin əks edilməsi və fikrin sözlə ifadəsi zamanı dəqiqlik olaraq da

iki istiqamət üzrə izah olunur. “Birinci istiqamət nitq mülahizəsinin dəqiqliyi ilə bağlıdır (həqiqət, yaxud yalan). İkinci halda, aşağıdakı qüsurların meydana çıxması mümkündür: konkretliyin olmaması («kim isə, harada isə, bəzən bizdə...» və s. kimi ifadələr), səslənməsinə görə yaxın, məzmununa görə fərqli sözlərin qarışıq salınması (əsr-əsir, almaz-almas, atlas-atlas və s.)”¹. Qeyd edək ki, bunlardan birincisi, daha çox məntiqlə bağlıdır, dilin tədqiqat obyektı deyil. İkincidə verilən şərtlər isə qeyri-dəqiq nitq nümunələri faktı olsa da, nitqin dəqiqliyi terminini ehtiva etmir. Bunlar da birbaşa düzgün ifadə olunmayan nitqin bu və ya digər şəkildə əksidir. Nitqin dəqiqliyində fikrin daha dəqiq çatdırılmasında uyğun olanlardan ən dəqiqi, məhz həmin fikrin ifadəsi olan nəzərdə tutulur. Məsələn, leksik baxımdan *at sürüsü* əvəzinə, *ilxı, dua eləmək* əvəzinə, *dua oxumaq* kimi ifadələr daha dəqiqdir. Nitqimizdə fərq edilmədən yer alan bu kimi sözlər qrupu nitqin dəqiqliyinin gözlənilməməsindən irəli gəlir. İfadənin dəqiqliyi daha çox leksik normada özünü doğrultsa da, digər iki normada da özünü göstərə bilir. Yəni belə hallara müəyyənleşmiş qrammatik əlamətlərin “əvəzlənməsi” zamanı da rast gəlinir. Məsələn, günün Xəbərlərində bəzi kanallarda belə verilir: “*Bu gün Lənkəranda ev yandı*”. Halbuki bu, “*Bu gün Lənkəranda ev yanıb*” şəklində deyilsə, xəbərin çatdırılması formasına görə dəqiq olardı.

Nitqin düzgünlüyü ilə dəqiqliyini ayırd etmək üçün orta məktəb dərslərində verilir ki, “..*qış gəlir* düzgündür, ancaq dəqiq deyil, *qış düşür* həm düzgündür, həm dəqiqdir. Yaxud *qoyun sürüsü, mal sürüsü, at sürüsü* düzgündür, ancaq *sürü, naxır, ilxı* düzgün olmaqla yanaşı, həm də dəqiqdir”².

¹ Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B., 2014, s.60

² Hacıyev T., Cəfərov N., Azərbaycan dili. X-XI sinif. Dərslük. B., 2004, s.101

Qeyd edək ki, digər bir mənbədə bu, **nitqin yığcamlığı** adı ilə verilmişdir. Belə ki, burada nitqin yığcamlığının geniş anlayış olaraq ümumən müxtəsərlik, fikrin lakonik, qısa və aydın şəkildə ifadə olunmasını bildirməsi verilir. “Nitq həm də **dəqiq** olmalıdır. Bu, nitqdə yığcamlığı yaradır. Dəqiqlik sözün öz istinad nöqtəsi, yəni onun ifadə etdiyi məfhumla bağlandığı zaman mümkün olur. Bunun üçün danışanın, yazanın nitqin predmetinə yaxşı bələd olması, fikrə uyğun münasib sözlər, ifadələr işlədə bilməsi, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlərdən yerində istifadə etməsi əsas şərtidir. Sözlər seçilərkən sözün mənası, emosional-ekspressiv rəngi, üslubi səciyyəsi, işlənmə dairəsi, qrammatik tərkibi də nəzərə alınmalıdır. Yığcamlıq fikrin ən zəruri sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunmasıdır. Bu, nitqdə sözcülüyə, uzunçuluğa qarşı qoyulan bir anlayışdır”¹.

3.Nitqin ifadəliliyi – nəzərdə tutulan fikrin üslubi tələbinə uyğun olaraq nitqin cəlbediciliyini təmin edir. Düzdür, bu, daha çox bədii üslubda - söz üstələrinin nitqində vüsət tapır, amma hər bir üslubun öz üslubi normaları ilə ifadəlilik nümayiş etdirmək mümkündür. İfadəlilik dedikdə nitqin strukturunun elə xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur ki, onlar dinləyici və oxucunun diqqətini cəlb edə bilər. Bu, “ifadəlilik informasiyalı (bu zaman dinləyiciləri verilən məlumat cəlb edir) və emosional (bu halda dinləyiciləri şərhin üsulu, ifadə tərzini cəlb edir) olur”² kimi də izah edilir. Müəllif həm də bu sırada **kommunikativ məqsədyönlülük**dən ayrıca bir məqam olaraq “söz və ifadələrin üslub əhəmiyyətləri haqqında anlayışa malik olmaq lazımdır”³ deyərək bəhs edir ki, əslində hər ikisi nitqin eyni tələbinə - ifadəliliyinə xidmət edir.

¹ Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları B., 2015, s.38

² Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B., 2014, s.61

³ Yenə orada.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, nitqə verilən tələblərin üç əsas meyardan ibarət olmasını qəbul etsək də, digər tələblərin (və ya mikrotələblərin!) də mövcudluğunu nəzərə alırıq. Lakin onların da mahiyyət etibarilə, bu 3 tələbin içində ödənilməsinin mümkünlüyünü əyani olaraq gösrərmək üçün bu barədə əldə olan iki mühüm vəsaitə - "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika" (1) və "Nitq mədəniyyətinin əsasları" (2) kitablarına istinad edəcəyik*.

Şərhin məntiqilliyində "mülahizə gerçəkliyin, fikrin məntiqini əks etdirməli və ifadəli nitqin məntiqi ilə xarakterizə olunmalıdır" (1). Buraya uyğunluq-fərqlilik, səbəb-nəticə kimi əlaqələnmənin düzgün olması, fərziyyənin əsaslandırılma, dəlillərin nəticələnmə bilməsi kimi məsələlər aid edilir. Bununla yanaşı, mətnin abzaslara düzgün bölünməməsi kimi hallarda məntiqiliyin pozulması bilməsi də qeyd edilir. Və həmin hissədə verilən «*Bostanda xiyardır, şəhərdə dayı*», yaxud «*Yağış yağdı və iki tələbə- biri universitetə, digəri qaloşla*» nümunəni də əsas götürərək deyə bilərik ki, burada nitqin dəqiqliyinin pozulmasından irəli gələrək nitqin ifadəliliyinin zəifliyi özünü göstərir. Bu qəlibdən olan **nitqin rabitəliliyində** verilir: "Natiq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ...nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. ...Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır" (2). Bundan sonra müəllif izahını sırf məntiqi əsaslara bağlayaraq yazır ki, "hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır. ..Başqa cür desək, fikrin izah olunması ardıcılığı məntiqə əsaslanmalıdır. Natiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə, hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq

* Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika B., 2014, s.59-62; Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. B., 2015, s.32-59.

məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili – ifadə tərzii ilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır” (2). Gördüyümüz kimi, birincisi, verilənlər elə nəzərdə tutulan 3 əsas tələbi əhatə edir. İkinci bir məsələ də odur ki, son üç cümlədə deyilənlər digər bir tələbdə - **nitqin orijinallığında** da öz əksini tapmışdır: “Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərqi tələffüz tərzidir” (2). Həmin tələffüz ifadəsi altında səslərin aydın tələffüzündən başlamış, səs tonu, diksiya, intonasiya çalarlıqları, fasilə kimi məsələlərə qədər bu şərtlərə daxil edilir. Ardınca isə səciyyəvi ifadələr, sitatlar, müxtəlif tipli frazemlərin işlədilməsi, bu tipli işlənmiş sözlərdən istifadə edərək cümlələr qurmaq da buraya aid edilir. Və müəllif nitqin orijinallığını nitqin qurulmasında nəzərə çarpan digər cəhətlərlə də əlaqələndirir ki, bunlar daha çox özünün də qeyd etdiyi kimi, natiqliklə bağlı məsələlərdir. Orijinal nitq kimi verilən bu cəhətlər məntiqilik və rabitəlilik kimi əlamətlərdən fərqlənmədiyini kimi, həmin tələblərdə olduğu kimi, yeni bir tələbi də ortaya qoya bilmir. Belə ki, orada tələffüzlə bağlı verilənlərdə orijinallıq, ümumiyyətlə, mümkünsüzdür. Orfoepik tələffüz ədəbi dildə birvariantlıdır. Digər göstərilənlər isə nitqin ifadəliliyindən irəli gələn cəhətlərdir. Hər bir şəxs öz orijinallığını ifadəlilik tərzində olan üslub nümayişi ilə təqdim edir.

Şərhin aydınlığı və anlaşılıqlığı. “Aydınlıq sözlərin, terminlərin, söz birləşmələrinin, qrammatik konstruksiyaların dəqiq və birmənalı şəkildə işlədilməsi yolu ilə əldə olunur. Nitqin anlaşılıqlığı aydın olmasını nəzərdə tutur. Lakin aydın şərh edilən hər şey heç də bütün insanlar üçün anlaşılıq olmur. Məsələn, atom fizikasına aid aydın dillə oxunan mühazirə əsasən yalnız mütəxəssislər üçün aydın olur” (1). Burada anlaşılıqlıqla bağlı verilənlər məntiqlidir. Lakin bu, nitqin yox,

artıq natiqliyin tələbidir. Eyni adla – nitqin aydınlığı adı ilə digərində verilir: “Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. ...Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır” (2). Müəllif burada nitqin tələblərindən danışdığı halda, əsas amili danışanın mövzuya tam bələd olması, bu səbəbdən də nitqini hazırlıqlı şəkildə aydın qura bilməsi ilə izah edir. Hətta nitqin aydınlığı üçün bir neçə şərt də qoyur ki, bu da eynilə nitqin yox, natiqliyin tələbidir. Bütün hallarda bu verilənlər gördüyümüz kimi, nitqin düzgünlüyü (orda verilən fonetik və leksik normaya əməl etmək!) və dəqiqliyini gözləməkdən başqa bir şey deyil. Hətta burada “zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq” ifadəsinə diqqət edək ki, sonra nitqin zənginliyindən də ayrıca bəhs edilmişdir.

Nitqin təmizliyi. “O nitq təmiz hesab edilir ki, orada ədəbi dilə yad olan ünsürlər (söz və söz birləşmələri), yaxud əxlaq normaları tərəfindən qəbul edilməyən ünsürlər olmur” (1). Müəllif belə ünsürlərə dialektizmlər və loru sözləri, parazit sözləri, varvarizmləri, jarqonizm və vulqarizmləri aid edir ki, bunlar nitqin düzgünlüyündə (məhz leksik norma üzrə!) başlıca tələblərdəndir. Müəllifin **nitqin estetikliyi** tələbi ilə verdiyi xüsusiyyətlər də əslində bu qəbildəndir: “Nitqin estetikliyi ədəbi dil tərəfindən insanın şərəf və ləyaqətini təhqir edən ifadələrin qəbul edilməməsində aşkara çıxır. Estetikliyə nail olmaq üçün danışan emfizemalardan - ədəbsiz, kobud, mərifətsiz görünən sözlərin əvəzinə emosional baxımdan neytral olan söz və ifadələrdən istifadə edir. Məsələn, «Uşaq əskilərini çirkləndirib», «Onun mədəsi pozulub» və s.”(1) Yəni burada da nitq normaları çərçivəsində, sadəcə, şəraitə uyğun olaraq ifadəlilik imkanlarından istifadə etməklə bu tələbin ödənilməsinə nail olmağın mümkünlüyünü görürük.

Eyni meyarla – nitqin təmizliyi barədə digər dərslərdə verilir: “Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır” (2). Burada da nitqin təmizliyini qorumaq üçün yenə də dialekt və şivələrin, əcnəbi sözlərin, tüfeyli sözlərin, jarqon söz və ifadələrin işlənilməsi yolverilməz hesab olunur. Eyni zamanda, mədəni nitqdə qarşıdakını təhqir etmək, aşağılamaq məqsədilə işlədilən müxtəlif məzmunlu ədəbsiz sözlərə, qeyri-etik ifadələrə yer vermək də nitqin təmizliyinə xələl gətirən bir nitq prosesi kimi qeyd edilir.

Göründüyü kimi, hər iki müəllifdə sadalanan bütün bu dil faktlarının nitqdə yer almasında söhbət nitqin düzgünlüyünün leksik norma səviyyəsində qorunmasından gedir.

İfadə vasitələrinin müxtəlifliyi. “İfadə vasitələrinin müxtəlifliyi tələbi o zaman yerinə yetirilir ki, danışan, yaxud yazan adam leksik ehtiyatının böyük hissəsindən, çox sayda sinonimlərdən istifadə edir”(1).

Eyni tələbdən irəli gələn bu xüsusiyyətlər ***nitqin zənginliyi*** adı ilə ikincidə verilir: “Bu, nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğudur. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. ...Müəyyən rabitəli mətnə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilsə, həmin nitq o qədər də zəngin olar, maraqla dinlənir, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunur”(2). Və bu sıraya sinonimlər, antonimlər, frazeoloji vahidlər və digər məcazlar aid edilərək, onların istifadə edilməsi xüsusi vurğulanır. Burada yenə də məsələ, əsasən, leksik səviyyədə nitqin

ifadəliliyinin və dəqiqliyinin üzərində qurulur. Söz ehtiyatının bolluğu, ifadənin dəqiq seçilməsi sayəsində ümumən cümlənin struktur-semantik təşkili zəngin bir nitq nümunəsi kimi təqdim edilir.

Nitqin münasibliyi. “Münasiblik dilin elə vasitələrinin seçilib istifadə olunmasını tələb edir ki, onlar nitqi ünsiyyətin məqsəd və şərtlərinə uyğunlaşdıra bilir. Bu və ya digər dil vasitələrinin münasibliyi mətndən, vəziyyətdən, müsahibinizin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu prinsipin mahiyyətini «Özünü asmış adamın evində ipdən danışmazlar» məsəli çox yaxşı izah edir” (1).

Eyni adla verilən tələb haqqında digər mənbədə verilir: “Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: Ünsiyyət neçə şəxs arasındadır?; Natiq (müəllim və başqaları) yığıncaqdamı, auditoriyadamı danışır, mühazirə oxuyur, yaxud radio və ya televiziya vasitəsilə çıxış edir?; Danışan kimdir?; Kimə müraciət olunur?; Dinləyən kimdir?: uşaqdırmı?, ağsaqqaldırmı?, məktəblidirmi?, tələbədirmi?, alimdirmi?; Savadı, təhsili necədir?; İxtisası nədir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Dinləyiciləri nəyə sövq edir və ya nədən çəkindirmək fikrindədir? və s” (2). Beləliklə də, müəllif məqsədemüvafiq olaraq nitq təşkil edən vasitələrin müxtəlifliyini əsas götürür.

Deyək ki, nitqin münasibliyi nitqdə situasiyadan çıxış etmək baxımından xüsusi bir meyar olaraq özünü göstərsə də, bütün hallarda nitqin ifadəliliyindən kənara çıxa bilmir. Bu mənada ki, situasiyanı, şəraiti nəzərə alan nitq nəticə etibarilə ifadəlilik – ifadə etmək qabiliyyətinin gücü ilə özünü göstərəcəkdir.

Bir daha deyə bilərik ki, nitq meyarları adı ilə tanıdığımız bir sıra tələblər içərisində 3 əsas tələb hökmüldür. Digər tələblər görüldüyü kimi, verilənlərin sayəsində, onların bir əlaməti və ya ümumi ifadəsi kimi özünü doğruldur.

Bundan çıxış edərək “Nitq mədəniyyətinin əsasları”nda nitqin düzgünlüyü bəhsində verilənlərin əsas hissəsini olduğu kimi təqdim edib və oradakı sadalanan bir sıra əlamətləri xüsusi qeyd edərək həmin çoxsaylı tələblərin yığcam verilməsinin mümkünlüyünü bir daha nəzərə çatdırmaq istədik: “Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin nitqin düzgünlüyü üçün təkcə qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir. ...Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münaşib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin hadisə və predmetlərini olduğu şəkildə əks etdirməsidir. Reallıqdan uzaq, ona söykənməyən nitq hansı mövzuda olursa-olsun maraqsızdır, təsirsizdir, sönükdür”¹. Deməli, düzgünlük sadalanan (qeyd etdiyimiz!) bir sıra əlavə cəhətləri özündə birləşdirə bilir.

Odur ki, bütün diqqəti 3 əsas tələbin üzərinə yönəldərək izah etmək kifayətdir. Beləliklə, nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi nitqin tələblərinin əsas keyfiyyətini müəyyən edir.

¹ Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. B., 2015, s.47

12.Natiqlik sənəti və onun tarixi

Natiqlik sənətinin tarixi

Natiqlik sənəti elmdə qədim dövrlərdə yaranma adı ilə ritorika termini ilə tanınır. Ritorika yunanca “rhetorikos” sözündən yaranıb mənası - “rhetor” (natiq), “ero” (danışmaq) deməkdir. Bu elm sahəsinin işi nitqi sənət nümunəsi olaraq öyrənmək və öyrətməkdir, gözəl danışmaq sənətinə yiyələnmək və mənimsətməkdir. e.ə. V əsrdə Sokrat tərəfindən istifadə edilmiş ritorika sözünə yazılı şəkildə ilk dəfə Platonun “Gorgi” və ya ritorika haqqında dialoqunda rast gəlinir. Bu sənətin mövcudluğu üç əsas cəhətlə verilir: danışmaq, dinləmək və düşünmək.

“Danışmaq fəaliyyəti bir insanın fizioloji və zehni güclərinin məcmu nəticəsidir, bəşər cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri şərtidir, bir xalqın mənəvi mədəniyyətinin vacib bir elementidir”¹. Ritorika da həmin mədəniyyətin təkanverici qüvvələrindən biridir. Belə ki, dəyişən və durmadan inkişaf edən dünyada mədəniyyətin də rəngi və ruhu dəyişilmişdir ki, onun qarşısını almaq, insanların inamını sarsıtmamaq üçün məqsədyönlü və bacarıqlı danışmaq üsullarına ehtiyac var. “Ritorik mədəniyyət bəşər cəmiyyətinin humanitar əhəmələrində dərin köklərə malikdir və mədəniyyət tədqiqatları çərçivəsində onu humanitar və estetik şüur mövqeyindən götürməyə üstünlük verilir. ...Bu gün ritorika bir daha elmlərin dərinləşməsi ilə əlaqəli problemləri həll etməyə qadir olan bir növ fikir istehsalçısı kimi qəbul edilir”². Bu sətirlərin müəllifi haqlı olaraq verir ki, bununla birlikdə, müasir elmdə çox sayda tədqiqata baxmayaraq,

¹ Марченко О.И. Риторика как феномен культуры. – Дис. док. филос. наук, С-П., 2001

² Yənə orada.

ritorika termini də tamamilə həll olunmur və müəyyənləşdirilmir. Problemin nəzəri cəhətdən kifayət qədər işlənməməsi hərtərəfli araşdırma tələb edir. Elmi ədəbiyyatda mədəniyyət və ritorika arasındakı ümumi korrelyasiya məsələləri tam nəzərdən keçirilməyib. Hal-hazırda ritorika fenomeninin ümumiləşdirilmiş fəlsəfi və mədəni tədqiqatı yoxdur.

R ritorika danışıq sənəti olmaqla təntənəli və ibrətəməz şifahi nitq nümunəsidir. Bunlar müxtəlif dil materiallarının əsasında mənimsənilir. Yəni natiqlik qabiliyyəti həm nəzəri biliklərə, həm də təcrübi vərdislərə dayanaraq çoxsaylı nümunəvi nitqlərin əsasında yaranır. Bu sənət sahəsi üçün nəzəri biliklərin rolu insanın nitqində və ümumən, nitq davranışında gizlənmiş zəngin imkanları üzə çıxarmaqdır. Ritorikanın inandırma sənəti olmasının başlıca cəhəti qarşı tərəfi öz düşüncələrinə meyilləndirmək və bu marağın gücündə saxlamaqdır. Burada məntiqi dəlillərə, sillogizmlərə yer vermək, psixoloji həmləni, həyəcanlandırmağı bacarmaq lazımdır. Natiqin bununla da əsas işi məqsədinə çatmaq, hədəfinə ulaşmaqdır.

Bir məsələni də qeyd edək ki, şifahi nitqlə ifadə olunan natiqlik nitq məharətində yazılı ədəbi dilin nümunələrindən bəhrələnir. Və ədəbi dilin bütün üslublarından (şifahi!) faydalana bilir.

Natqlik ictimai-sosial həyatımızda dövr etibarilə tektonik halda inkişaf etmişdir və bu inkişaf “ ritorik mübahisələr silahlar səssiz qaldıqda xüsusilə güclü olur”¹ fikrinin təsdiqi kimi özünü göstərmişdir. Bu həm də o deməkdir ki, duyğuları təsirləndirmək zamanı sözün natiqlik səviyyəsində təqdiminə ehtiyac duyulur. Ritorika mədəniyyətin çoxşaxəli bir fenomeni, universal göstəricisidir - deyənlər yanılmır. Yəni mövcud ideyaları müdafiə etmək və yaymağın

¹ Ширина Л., Хазагеров Т. История и современное состояние риторики// RELGA (№23 [53] 08.12.2000)

mümkün kommunikativ forması iddialı çıxışlar idi. Natiqliyin bir sənət nümunəsi olaraq universallığı həmin bu iddiaları ödəyə bilirdi. Və o hər bir dövrdə mövcud mərhələnin öz tələblərinə uyğun müxtəlif tarixi mədəniyyət növlərində inkişaf edərək təkmilləşir. Ritorikanın keyfiyyətini müəyyən edən əsas cəhətlər akademik intizam, nitq sənətkarlığı texnologiyaları, praktiki oriyentasiya və bədii və obrazlı təcəssümü birləşdirən sözün tətbiqi sənəti olmasıdır. “Ritorika bir elm olaraq təsirli sözün çoxəsrlik mədəniyyətini araşdırır. Ritorika həm söz sənətidir, həm də bu sənətin nəzəriyyəsidir, zəngin bir mədəniyyət ənənəsinə əsaslanan elmi bir intizamdır. Bu fikirləri sözlərə çevirmək üçün bütöv bir proqramdır, düşüncə-nitq fəaliyyəti və danışıq münasibətlərinin ən ümumi nəzəriyyəsidir. ...Ritorikanın dəyərləri və normaları insan davranışının ən yüksək stimullarını toplayır, motivasiyaedici təsirli bir gücə malikdir və mədəniyyətin sabit ümumbəşəri əsaslarından biridir”¹. Nümunəvi natiqlik düşüncə, söz və əməlin üzvi birliyindən ibarətdir.

Ritorika bizi biz kimi təqdim edən SÖZün potensial imkanlarını ortaya qoyan düşüncə-nitq fəaliyyətinin ümumi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə estetika, məntiq, etika, psixologiya, sosiologiya, dilçilik kimi vacib fəlsəfi elmlərin vəhdətində formalaşır. Bu sırada ritorika, xüsusən, sözün estetikasıdır və onun qanunları ilə söz azadlığından məhrum olaraq məhdudlaşır.

Onu da deyək ki, mədəniyyət tarixinin dəyərlərindən olan ritorika hər nə qədər sənət nümunəsi olsa da, istedad və qabiliyyətə əsaslansa da, onun daim nəzəri biliklərə, antik natiqlikdən bu günə qədər keçdiyi yola müraciət etməyə ehtiyacı var. Bu yalnız elmdə olan zəncirvari ardıcılıq prinsiplərinə əsaslanmır. Natiqliyin sivil tarixi əsasları ilə izah

¹ Марченко О.И. Риторика как феномен культуры. – Дис. док. филос. наук, С-П., 2001

olunur. Müxtəlif dövrlərdə bu elm sahəsinə soyuq münasibətlər göstərilə də, elmdə onu əvəz edəcək söz-sənət sahələrinin olması kimi əlamətlərlə xarakterizə olunsada, antik dövrün məktəbindən gələn bir ənənəni bilmədən, onların nəzəriyyəsini anlamadan natiqliyi sənət nümunəsi kimi təqdim etmək olmaz. Demosfenin nitqləri, Aristotelin “Ritorika”, Siseronun “Natiqlik haqqında”, Kvintilianın “Ritorik təlimatlar” əsərləri ritorikanın nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirən məşhur əsərlərdir. Eləcə də intibah dövrü natiqliyi, XX əsrin natiqlik “dərsləri” bu sənət nümunəsinin mükəmməlliyinin ədəbiyyatıdır.

Bildiyimiz kimi, natiqlik sənətinin ilk rüşeymləri Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda, daha sonra Ərəbistanda yaranmış, ilk natiqlər də Şərqdə yetişmişdir. Lakin gözəl nitqin, nitq mədəniyyətinin davamlı və sistemli şəkildə sambalı nəzəri-praktik nümunələrinin ilk vətəni qədim Yunanıstan olmuşdur. Memarlıq, heykəltəraşlıq, poeziya kimi incəsənət növlərinin sırasında ritorika həm bir inandırma və sübuta yetirmə sənəti, həm də bir elm kimi buradan inkişaf etməyə başlamışdır: e.ə.V əsrdə Qədim Yunanıstanda Sofistlər məktəbindən başlamış, e.ə.V və IV əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamış, e.ə.III-II əsrlərdə orada, e.ə.I əsrdə Romada sistemləşdirilmişdir.

e.ə V yüzilliyin ortalarına qədər natiqlik bir elm kimi öyrənilmir və tədris olunmurdu. Bu dövrdən isə Siciliya natiqi Koraks və onun şagirdi Tisias ritorikanın rəsmi araşdırmalarına başlamışlar. Afinaya isə ritorikanı e.ə 427-ci ildə Siciliyadan gəlmiş Leontinili Gorgi gətirmişdir. O, buraya gələrək “vətəndaşların gözlərini qamaşdıran” bir çıxış etmişdir. Gorginin yeni fikirləri, natiqliyə intellektual yanaşması e.ə.IV əsrdə natiq İsokrat tərəfindən davam etdirilmişdi. Tarixdə adı “nihilist” kimi qalan Gorginin bu sahədə əsas xidmətləri elə ritorikanı Afinada məşhurlaşdırması və ədəbi yazı dili olaraq Afina ləhcəsinin yayılmasında rolu olmasıdır.

Beləliklə, natiqlik Yunan təhsil sistemində mərkəzi araşdırma mövzusunə çevrilmişdir.

Antik loqoqraf və natiqlərdən ən məşhurlarından ibarət, İsgəndəriyyədə yaradılan "Onluq canon"a daxil edilən Esxil, Andosid, Antifon, Demosfen, Dinarx, Hipereid, İsey, İsokrat, Likurq, Lisi adlı görkəmli natiqlər yunan natiqlik məktəbinin nəzəriyyəsini, təlimini qurub bir sistem yarada-raq bu sənətin təməl daşlarını düzmüşlər.

E.ə. V əsrdə Afinanın demokratik planda fəaliyyət göstərən hüquqi-siyasi quruluşu ritorikanın meydana ol-ması üçün əlverişli bir şərait idi. Məhkəmələrdə önəm daşı-yan təsirli, tutarlı nitq xalqın azad və sadə vətəndaşlarının özünə maraqlı idi. Bu məhkəmələrdə ilk vaxtlar hakim də, vəkil də onların öz içərisindən təşkil olunmuş münisiflərdən ibarət idi. Şikayətçi və cavabdeh olaraq tərəflərdən birinin udma imkanı yalnız onların mükəmməl nitq qabiliyyətindən asılı idi.

Bu əsasla da Qədim Yunanıstanda natiqlik sənəti və-killik məktəbini əvəz etməyə başladı. Məlum Solon qanunla-rının təsiri ilə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu mü-dafiə etməyi bacarmalı və bununla da gözəl, aydın, mükə-məl nitqə malik olmalı idilər. Bu isə loqoqraflar tərəfindən və ya onların köməkliyi ilə həyata keçirilirdi. Beləcə, natiqlik sıradan şəxslərdən başlayaraq müəyyən şəxsiyyətlərin da-vamlı fəaliyyəti qismində, marağı və zəhməti sayəsində in-kişaf etməyə başladı. Həmin şəxsiyyətlərdən Demosfen antik natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında xüsusi rol oyna-mışdır. Demosfenin yaradıcılığı ümumən dünya natiqlik mə-dəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələ olduğu kimi, keçdiyi natiqlik yolunun özü də natiqlik sənətinin mahiyyə-tini göstərən bir məktəbdir. O, natiqlik sənətinin təcrübəsini ortaya qoyan böyük bir ritor olmuşdur.

Antik yunan natiqliyinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi xidməti olmuşdur. Aristotel "Ritorika"

adlı əsərini e.ə.335-ci ildə yazaraq natiqlik sənətinin elmi əsaslarını incəlikləri ilə verə bilmişdir. Burada ritorika 3 növə bölünür və bu növlər üç məlum zamanı ehtiva edir: siyasi ritorika (gələcəyə aid qərarların qəbulu), məhkəmə ritorikası (keçmişdə törədilmiş hərəkətlər üzrə qərar), epideyktik ritorika (indiki zamanda baş verən hərəkətlərə münasibət). Bundan başqa, nitqin təşkili ilə bağlı 3 əsas məsələ - nitqin tərtibi, natiqə məxsus əlamətlər, nitq üslubu və priyomlar yer almışdır. Burada mətnin hazırlanması və mükəmməl təqdimi ilə bağlı natiqdən tələb olunan vacib məsələlərin hər biri öz əksini tapmışdır.

Yunan natiqliyinin tənəzzülündən sonra onun mərkəzi bu sənətin rol oynaya biləcəyi daha lazımlı yer olan qədim Romaya köçür. Bu ehtiyac sayəsində Roma natiqlik sənəti güclü təkanla inkişaf etməyə başlayır. Roma natiqlik məktəbinin də bir sıra görkəmli mütəfəkkirləri olmuşdur: Mark Kato, Likini Kalv, Mark Antoni, Qay Qraqx, Siseron, Kvintilian və s.

Lakin Roma natiqliyi dedikdə ilk olaraq Mark Tuli Siseron yada düşür. Ona aid olduğu güman edilən yüz beş nitqindən əlli səkkizi bizə gəlib çatmışdır. "Natiqlik haqqında", "Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında" və "Natiq" traktatları, xüsusilə natiqlik sənətinin tarixi, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat məsələlərinin nəzəri və praktik izahı baxımından çox və əhəmiyyətli əsərlərdir. Bu əsərlərdə natiqlik sənəti haqqında fəlsəfi baxışlar da daxil olmaqla geniş məlumat verilir, bu sənətə malik olmaq haqqında dəyərli fikirlər söylənilir və ideal natiq necə olmalıdır sualına nitqin özünəməxsus şəkildə yanaşmaları yer alır. Siseronun "Natiqlik haqqında" traktatı zəmanəmizə qədər məhkəmə ritorikasının dərs vəsaiti kimi xidmət edir. Onun natiqliyin vəzifələri haqqında verdiyi fikirlər içərisində 3 ifadə önəmlidir: *ölçü ilə məftun etmək, incəliklə sübut etmək, hərərətlə inandırmaq!*

Qeyd edək ki, antik dövrün ritorik inkişafı Siseronun geniş natiqlik fəaliyyəti ilə bir daha onu göstərir ki, natiqlik bir sənət və təbliğat sahəsi olaraq öz elmi-nəzəri əsasları ilə məhkəmə sistemində mühüm rol oynadığı kimi, siyasi arenada da əhəmiyyət daşıyırdı. Natiqlərin çıxışları xalq üçün həlledici təsirə malik idi.

Romada da natiqlik sənəti dövlət məsələləri ilə bağlı olaraq tənəzzülə uğradı. Yalnız dini təbliğat vasitəsi kimi işlədilməyə davam edildi.

Qədim Yunanıstanda inkişaf etmiş, Romada daha da vüsətlənmiş ritorika həmin məskənlərində təxminən eyni səbəblərlə də öz əhəmiyyətini itirmiş və durğunluq illərini yaşamağa başlamışdır. Dövlət qanunlarının tələbi ilə təşəkkül tapıb tərəqqi etmiş ritorikanın bu durğunluğu XVIII əsrə qədər sürür. Yenidən Qərbi Avropada burjuva sisteminə qarşı baş qaldırılan iğtişaşlar, mitinqlər natiqliyin meydanda canlanmasına səbəb olur və XIX əsrin əvvəllərində daha geniş şəkil almağa başlayır. Renessans dövrü adlandırılan bu dövrdə inkişaf etmiş Avropa dövlətlərində baş verən burjuva-demokratik inqilabları yenidən natiqlərin yetişməsinə şərait yaratdı.

XIX əsrdə Rusiyada da natiqlik sənəti inkişaf edir. Ənənəvi qaydada, burada da xalq (fəhlə!) hərəkətinin təsiri özünü göstərmişdir. Rusiyada da Yunanıstan və Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən bəhrələnməyə üstünlük verilmiş, Demosfenin, Siseronun, Lisinin bir neçə nitqi rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu təsir nəticəsində yaranan əsərlərdən ən məşhuru böyük mütəfəkkir M.V.Lomonosovun 1748-ci ildə çap etdirdiyi «Kratkoe rukovodstvo k krasnoreçiu» (Natiqlik haqqında qısa məlumat) əsəridir.

Rus natiqlik məktəbinin əvvəlki sələflərindən fərqli olan özəlliyi bu idi ki, əvvəlkilərdə məhkəmə natiqliyi hakim mövqə tuturdusa, Rusiyada nitqlər kütləvi xarakter daşıyır-

dı. Fəhlə sinfindən S.H.Xolturin, P.A.Alekseyev, Q.P.Petrovski, A.J.Badayev, İ.V.Babuşkin və digərlərinin adı fəhlə-natiq kimi tarixdə qalmışdır.

Ümumiyyətlə, ritorika demokratiyanın yarada biləcəyi sənət əsəridir. Çünki diktatura rejimində fikir söyləmək yalnız rejimi idarə edənlərə məxsusdur və xalqın da buna inanmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bu zaman da natiqlik kimi xüsusi bir nitq sahəsinə də ehtiyac olmur. Yunanlar özləri də bu sənəti “demokratiyanın mənəvi uşağı” adlandırmışlar.

Orta əsrlər mədəniyyətini təmsil edən dini dünyagörüşü o dövrün ritorikasında dərin izlər buraxmışdı. Şifahi kütləvi ünsiyyətin əsasında siyasi təbliğat olaraq kilsə danışıqları dururdu. İntibah dövrü ritorikası yenidən dünyəvi həyata marağın oyanması ilə ictimai-siyasi bir oriyentasiya qazandı. Qədim ritorikanın nailiyyətlərinə səbəb olan nitqin effektivliyi, natiq və auditoriya vəhdətini yaradan sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi məsələlər ön planda oldu. Ritorikanın XX əsrdən inkişafının bir səbəbi də dilçilikdə dil-nitq məsələlərinin inkişafı - nitqə dildən fərqli bir faktor kimi baxılması oldu. F. de Sössür, A.A.Potebnya, L.V.Şerba kimi dilçilərin və L.S.Vığotski, A.R.Luriya kimi psixoloqların sayəsində nitq məsələləri xüsusi önəm kəsb etdi. Və ritorika da artıq dilçiliyin bir qolu kimi öyrənilən, nitq mədəniyyətinin əsasında duran mövzulardan oldu. Eyni zamanda əsrlərcə fəsa-hət və bəlağət kimi dərk edilən ritorika artıq dilin bir çox elmlərlə əlaqəsini şərtləndirən bir vasitəyə çevrildi. Artıq müasir, yenilənmiş ritorika – **neoritorika** yarandı. Neoritorika məzmun baxımından əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq, klassik ritorikanın birbaşa davamıdır. Məqsədlərinə görə klassik və yeni ritorikanın oxşarlığını belə vermək olar: ritorikanın məqsədi dinləyiciləri danışanın haqlı olduğuna inandırmaq və özünə cəlb etməkdir, neoritorika ünsiyyət, təsir, inandırma üçün ən yaxşı variantları axtarmaq kimi müəyyən edilir.

Bu gün “yenilənmiş” bir ritorika kimi izah olunan neoritorika dilçilik, poetika, məntiq və fəlsəfənin kəsişməsində psixolinqvistik istiqamət, işgüzar ünsiyyət təcrübələri, məhkəmə danışq qabiliyyəti (özünümüdafiə!) çərçivəsində inkişaf etdirilir. Neoritorika, əsasən, kütləvi kommunikasiya ilə maraqlanır və burada ünsiyyət mədəniyyətinin təşkili, dialoq qurmaq və bu kimi məsələlər dilin bu istiqamətdə istifadəsində özünü göstərən yeni tendensiyalarla: nitq normaları, meyarları, etiket qaydaları ilə öyrənilir. Yəni neoritorikanın məqsədi natiqliyi tarixi-nəzəri biliklərlə deyil, geniş anlamda ünsiyyət təcrübəsinin ən optimal variantları ilə zənginləşdirməkdir. Ünsiyyət dediyimiz isə bütün qarşılıqlı anlaşma, fikir mübadiləsi, təmas formaları və s.dir.

Ritorikanın inkişafı ilə bağlı yekun olaraq deyə bilərik ki, natiqlik nitqşünaslıq nəzəriyyəsindən çıxış edərək özlüyündə mədəniyyətşünaslıq, estetika və ümumən fəlsəfəni birləşdirən sənətşünaslıq kompleksidir. Bu “kompleks”in uğurla həyata keçirilməsi üçün yaradıcı potensiala malik olmaq, fərdi keyfiyyətlər ortaya qoymaq lazımdır. Bu baxımdan ritorika həm də, haqlı olaraq, bir sənət nümunəsidir.

Bu gün həmin keyfiyyətlər artıq “müəllim”likdən çıxaraq hər sahədə ehtiyac duyulan bir peşə, bacarıq və uğur vasitəsinə ifadə edir. Bir sözlə, hər bir şəxs üçün, xüsusilə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanması zamanı ritorika məxsusi ehtiyac duyulan bir elmi-təcrübə sənət sahəsidir. Və belə verilir ki, bununla da natiqin nitqi digər ən ali və ya dəbdəbəli nitq formalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, hər bir nitqin məqsədi özünü ifadə etmək, eyni zamanda inandığı qədər inandırmaqdan ibarətdir. Ritor isə qarşısındakını inandırmaqdan çox, fikrindən daşındırmağa nail olmaq istəyir.

Natiqlik sənətinə verilən tələblər

Aristotel inandırmanın sənətindən danışarkən onun 3 əsas cəhətini verir: natiqin xarakteri, dinləyicinin əhval-ruhiyyəsi, dəlillərdən ibarət nitqin özü¹.

Hazırda ritorika əsası dilçiliyin predmeti üzərində müəyyənləşən xüsusi bir elm sahəsi, inandırma vasitəsi olmaq etibarilə bir çox bilik və bacarıqları birləşdirən, xüsusi istedad tələb edən sənət sahəsi kimi ayrıca öyrənilir. Təəssüf ki, ritorikanı nitq mədəniyyətinin tərkibində öyrənmək təc-rübəsi hələ də davam edir. Düzdür, natiqlik özü də nitq mədəniyyətinin bir qolu olaraq onun mühüm şərtlərinin əsasında formalaşır. Belə demək mümkündürsə, natiq kimi yetişmək üçün birinci növbədə, ədəbi dilin normalarına tabe olmaq, ikincisi, üslubi vasitələrə yiyələnərək ondan düzgün və məqsədyönlü istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, natiqliyi səciyyələndirən cəhətlər, onun öyrənilmə həddləri bununla məhdudlaşmır. Ümumiyyətlə, natiq kimdir? Hər bir nitq söyləyən (xüsusilə, nitq mədəniyyətinə yiyələnmiş!) şəxs natiqdirmi? Onların fərqli keyfiyyətləri hansı tələblərə əsaslanır? Natiqliyi fənnin imkanlarına uyğun olaraq nitq mədəniyyətinin tərkibində keçsək də, biz də bu kimi sualların əsasında, natiqliyin özəl-liklərini, onu şərtləndirən bir sıra xüsusiyyətləri vermək istərdik.

Əvvəlcə deyək ki, natiq bütün hallarda, ümumən ün-siyyət mədəniyyətinə xidmət edən fikir sahibi, söz sərrafıdır. Lakin natiq və natiqlikdən danışarkən, əsasən, şifahi nitq söyləyən (liderlik məsuliyyətindən başlamış, hər hansı bir təbliğat və ya təşviqat funksiyasını yerinə yetirən, elmi, mədəniyyəti yayan hüquqi, hətta fiziki şəxsə qədər) orator nəzərdə tutulur. Belə halda hər bir natiq ilk növbədə, öz auditoriyasının səviyyəsini müəyyənləşdirməlidir.

¹Аристотель. Риторика - ок.355г.до н.э.(пер.Н.Платоновой). М.,1978

Natiq üçün auditoriyanın maraqları əsas olmalıdır. Bu maraqlar dinləyicilərin bilik səviyyəsi, dünyagörüşü, həttə yaş psixologiyası, natiqin onlara diqqəti, səmimiyyəti kimi məsələlərdən ibarətdir.

Natiqliyin tələbləri sırasında bir sıra cəhətlər tarixən formalaşaraq günümüzə qədər öz qüvvəsini saxlamışdır: - mövcud mövzunu dərk edərək üzərində işləmək, əsas arqumentləri önə gətirərək problemlərin həllinə yönəlmək; - materialı uyğun hissələrə bölərək girişdən nəticəyə düzgün istiqamətləndirmək; - mükəmməl təqdimat (inandırıcılıq qabiliyyəti!); - zəngin nitq tərz, üslubi fiqurlardan istifadə; - və yaddaş!

Bu bərdə elmi ritorikanın əsas kateqoriyaları kimi, ən mükəmməl təlimin yaradıcılarından biri Aristotel olmuş və onları bu şəkildə qruplaşdırmışdır:

Etos

“Etos” ifadəsi latınca “mores” sözündən götürülüb, mənası “əxlaq” deməkdir. Yəni gözəl danışan adam əxlaqi bacarığa sahib olmalıdır. Burada danışanın başlıca silahı “Mən”idir. O, kim olursa olsun, hər kəsə cəhətləri ilə nümunə olması şərtidir.

Etos “nitqin münasibliyi, onun bu nitqi qəbul, yaxud rədd edəcək dinləyicilərin mənəvi tələblərinə müvafiqliyidir. Bu tezisdə dinləyicilərə, müraciət olunana hörmət nəzərdə tutulur”¹.

Patos (Pafos)

Patos yunanca “pathos” sözündən olub mənası “hissiyat” deməkdir. Ritorikanın bu növü danışanı razı salmaq, həyəcanlandırmaq - bir sözlə, ovsunlamaq məqsədi daşıyırdı. Patos bir növ “nitqin yaradıcısının dinləyicilər qarşısında

¹ Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B., 2014, s.13

inkışaf etdirilən niyyəti, ideyasıdır. Bu tezisdə danışanın mövqeyi, onun əqidəsi mərkəzləşir"¹.

Loqos

Loqos "söz, dil vasitəsi, həmçinin məntiqdir; natiq onlardan məqsədinə çatmaq, dinləyicisini inandırmaq üçün istifadə edir"². Bu prosesdə dinləyən müzakirəsi gedən məsələyə etiraz etmək, öz mühakiməsini yürütmək istəyir. Danışan çox güclü dəlillərlə dinləyəni razı salmağa müvəffəq olur, öz üslubu ilə onun rəğbətini qazanır. Sualların cavablarını öz fərqliliyini qoruyaraq açıqlayır.

Bununla belə, natiqin adi nitq söyləyən şəxslərdən fərqi bir neçə istiqamətdə konkretləşdirmək olar:

1.Nitqə hazırlığın əsas şərtləri - nəzəri biliklərə və praktik vərdislərə yiyələnməyə əməl etmək. Natiqliyin birinci əsas şərti budur ki, o söyləyəcəyi nitqin məzmunu ilə bağlı geniş informasiyaya malik olsun. Bu haqda istənilən səviyyədə yaranan və veriləcək suallara cavab tapmaq, cavablandırmaq iqtidarında olsun. Eyni zamanda bəhs etdiyi məsələlərin təcrübi tərəfləri ilə tanış olub, onun həyati tərəflərindən qətiyyətlə çıxış etməyi bilsin. Bir sözlə, natiq bəhs edilən mövzunun mahiyyətini dərk edən, bu sahədə təcrübəsi olan şəxs olmalıdır.

Natiqin səs tonu, tembri, diksiyası, söz seçimində olan dəqiqlik, cümlə quruluşunda normativlik, cümlələrarası rabitəlilik, mətndə yığcamlıq və konkretlik kimi məsələlərə düzgün əməl etmək də onun elmi-nəzəri biliklərindən və danışıq vərdislərindən xəbər verir. Bunların içərisində diksiya qabiliyyəti önəmli tələblərdəndir. Hər bir nitq söyləyənin sözlərin məna yükünü, məntiqini, sintaqmatik əlaqələnməsini duyaraq, mənəni çatdırma bilən düzgün intonasiyası, səsləndirmə üslubu onun natiqlik diksiyasını təşkil edir.

¹ Yenə orada

² Yenə orada

1.1.Natiqin nitqində arqumentlər – söyləniləcək nitqi əsaslandırın vasitələr. Bəhs edəcəyi mövzu üzrə dərin biliyə, mükəmməl bir potensiala malik olmaq hələ onu dinləyiciyə eynilə çatdırma bilmək vədi vermir. Bunun üçün müxtəlif dəlillərlə əsaslandırmaq, maraqlı faktlarla əlaqələndirmək, uyğun olarsa əgər, xoş təəssürat oyada bilən hər hansı bir xatirə ilə zənginləşdirmək nitqin dolğunluğunu təmin edən şərtlərdir.

2.Natiq və onun auditoriyası, auditoriya ilə kontakt – natiqin və onun dinləyicilərinin qarşılıqlı “ünsiyət”ini, münasibətini təmin edən başlıca şərt. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, natiq üçün üz tutduğu auditoriyanın səviyyəsini, əhval-ruhiyyəsini təxmin etmək işin başlanğıcıdır. Nitqin məzmunu ilə dinləyicilərin idrak gücü, natiqin psixoloji vəziyyəti ilə auditoriyanın hazır olduğu və ya gözlədikləri hissi münasibət bir-birini tamamlamalıdır. Əks halda, söylənilən ən məzmunlu, dəyərli nitqin belə, keyfiyyəti olmaz. Bundan sonra auditoriya ilə şüuraltı və vizual şəkildə ardıcıl olaraq təmasda olunmalıdır. Natiq danışdıqca dinləyicilərinə diqqət etməli, onlarda yaranan təəssürata uyğun olaraq nitqini tənzimləməlidir. Təbii ki, natiq danışacaqlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirsə də, onu öncədən əzbərləməsi məqsədəuyğun deyil. Çünki bu zaman çıxış sahibinin diqqəti beynində “yazdıqları”nın ardıcılığında olar ki, həmin vaxt nitq sünüləşər. Belə olduqda isə auditoriya ilə bir növ canlı əlaqə kəsilmiş olur. Əsil natiq nitqi isə tədricən auditoriyanın qarşısında “doğulan” sözlərdən ibarət olmalıdır.

3.Natiqin xarici görünüşü, geyimi və davranışı – dinləyicilərin zövqünü və qəlbini fəth etmənin bir yolu. Əslində natiqin xarici görkəmi dinlənilməsi vacib olan mövzu ilə heç bir şəkildə bağlılıq təşkil etmir. Amma atalar sözü ilə desək, “insanı geyiminə görə qarşılayar, ağına görə yola salarlar”. İnsanın xarici görünüşü onun haqqında ilk təəssürat yaradan cəhətdir; buraya bir insanın görkəmi dedikdə ilahi

gözəlliyi, boyu, cüssəsi deyil, geyimi, davranış maneələri, jestləri və ümumi mimik reaksiyaları daxildir. Bunlar insanın daxili aləmindən xəbər verən mühüm amillərdir. Natiqin daxili aləmindən xaricinə yansıyan bütün bu əlamətlər onun danışdıqları ilə bir harmoniya təşkil etməlidir. Bu zaman onun nitqinin inandırma və qəbul etdirmə gücü şübhəsiz olur. Ümumiyyətlə, natiqin şəxsiyyəti, nüfuzu onu dinləyənlərin zəhnində nitqin özəlliklərindən öncə yer alır.

Yadda saxla!!! “Danış, səni görüm” *Sokrat*; “Yaxşı insanlara başqalarından daha çox və daha asan şəkildə inanırıq. Xarakterin insanın sahib olduğu ən asan inandırma yolu olduğunu deyə bilərik” *Aristotel*; “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o, natiq deyildir”, “Natiq olmaq üçün birinci və zəruri şərt təbiətin ona bəxş etdiyi istedaddır”, “Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər, ...kim gözəl danışarsa, o, bütün xeyirxah cəhətləri özündə təcəssüm etdirir və buna görə də müdrikdir” *M.T.Siseron*; “Şair doğulurlar, natiq isə olurlar”, “Elə danış ki, başa düşməyə bilməsinlər” *M.F.Kvintilian*.

13.Natiqliyin sahələri

Natiqlikdə yer tutan məsələlərdən biri də onun növləri və ya sahələridir. Natiqliyin sahələri əslində bizi əhatə edən ictimai münasibətlərimizlə bağlıdır. Ədəbiyyatlarda natiqliyin növləri ilə bağlı fərqli bölgülərə rast gəlinir. Bunların içərisində geniş təsnifatda olanları da, konkret, yığcam şəkildə qruplaşdırılaraq verilənləri də var. Hesab edirik ki, bölgülər say çoxluğu ilə deyil, istiqamətin elmi əsasda əhatəliliyi ilə müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, məişət natiqliyi və bu ad altında verilən: 1) məişət-müraciət etiketləri 2) məişət mübahisəsi 3) masa arxasında söylənən təbrik nitqi 4) matəm mitinqində nitq (ağlar) yarımbaşlıqları kimi bölgülər, ümumiyyətlə, natiqliyə aid deyil. Yaşamın bu sahəsində söylənənlər ya sadəcə bir nitq nümunəsi olur, ya da natiqliyin mühüm sahələrinin sayəsində yetişir. Məsələn, son iki yarımbaşlıq bədii natiqlik istedadı ilə mümkündür.

Bu baxımdan, ümumiyyətlə, verilənlər içərisindən natiqliyin 5 növünü əsas götürərək digər sahələri də uyğun şəkildə birləşdirməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Bədii natiqlik

Natiqliyin növləri içərisində aparıcı yerlərdən birini bədii natiqlik tutur. Bədii natiqlik natiqliyin elə bir sahəsidir ki, burada ritordan xüsusi istedad tələb olunur. Çünki natiqliyin bu sahəsi nitqin bütün tələblərindən maksimum istifadə etmək qabiliyyəti nəzərdə tutur.

Bədii nitq nitq normalarına əməl etməklə yanaşı, burada bədii üslubun bütün şərtlərinə uyğun şəkildə, yerli yerində bələd olmalıdır.

Bədii nitqin qarşısında duran əsas tələb emosionallığı, ekspressivliyi təmin edərək obrazlı bir nitq nümunəsi

təqdim etməkdir. Burada natiq fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə obrazlılığa ehtiyac duyulan şəkildə nail olmalıdır.

Fonetik səviyyədə obrazlılıq dedikdə alliterasiya, assonans, nitq təkrarları kimi vasitələr nəzərdə tutulur. Leksik səviyyədə sözlərin çoxmənalılığı, omonim, sinonim, antonimlik, məcazlar sistemi – epitet, bənzətmə, köçürmə, rəmzlərdən istifadə edilir. Qrammatik səviyyədə obrazlılıqda ellipsis, inversiya kimi əlamətlərlə nitq daha da təsirli olur.

Bədii natiq yalnız bədii üslubun növ və janrları üzrə fikrini təcəssüm etdirən şəxs deyil. İstənilən bir mövzuda obrazlılığın səviyyələrindən bir-birini əvəz edərək uyğun şəkildə istifadə edib rəngarəng nitq parçaları ilə çıxış edə bilən söz ustasıdır.

“Yüz dərdə dərmandı bir çiçək ətri,
Duydum hər qarışda duz-çörək ətri,
Ağsaqqal nəfəsi, ağbirçək ətri
Şairə döndərdi qonağı burda.

Poeziyamızdan bu örnəkləri misal gətirməkdə məqsədim nədir? Sağlam toxum münbit qara torpağa düşərsə, gözəl cücərəcək, gözəl bitəcək, gözəl çiçək açacaq, gözəl bar gətirəcək, dadlı meyvələr verəcək. Sənət də belədir. Hər bir şəxsiyyətin dünyada boy göstərməsi üçün, səsi ərşi-əlaya ucalması üçün, xalq sevgisi, el məhəbbəti qazanması üçün bax o bitki kimi onun işığını da, suyunu da, havasını da bol eləməlisən ki, orada arzu elədiyin bir nəticə alınsın. Mənsüm harda böyüdü? - o yerdə böyüdü, gözünü açdı ki, bu tərəfdə Seyiddən danışirlar, burda Cabbardan danışirlar, burda Xandan danışirlar, burda Zülfüdən danışirlar, burda Arıfdən danışirlar. Gördü əfsanələr danışirlar, rəvayətlər danışirlar, quşlar qanad saxladı, bülbüllər susdu, oxumadı, çaylar axarını dayandırdı, buludlar ləngərini saxladı... Uşaq varlığına bunun bir heyrət toxumu düşdü. Ki, ilahi, bu nə möcüzədi, bu

nədi görən, mən də belə bir şey yarada bilərəmmi? Və həmin heyretin içində sadə bir kənd ziyalisının ailəsində böyüyən bir adam hara qədər gəldi – düz Məcnunluğa qədər gəldi”. (**Zəlimxan Yaqubun** *Xalq artisti Mənsur İbrahimovun 50 illik yubileyi münasibətilə Beynəlxalq Muğam Mərkəzində keçirilən tədbirdə çıxışı, 2 noyabr 2010*)

Akademik natiqlik

Akademik natiqlik elmi üslub üstündə qurulan natiqlikdir. Natiqliyin bu növündə istənilən bir elmi mövzunun məziyyətləri izah edilir, təhlil edilir. Bu məzmununda izahlar, müqayisələr, gəlinən məntiqi nəticələr nitqin əsas məzmununu təşkil edir. Onun həyata keçirilməsi üçün mətnin elmi tutumunu möhkəmləndirən terminlər, mətndə cümlələr və abzaslar arasında əlaqə yaradan ara sözlər və ifadələrdən bol istifadə edilir. Lakin burada söhbət, əsasən, şifahi nitqdən getdiyi üçün çətin terminlərdən, uzun-uzadı mürəkkəb cümlələrdən istifadə etmək olmaz.

H.Həsənov yazır: “Silsilə ilə oxunan elmi məruzələr, ali məktəblərdə deyilən mühazirələr akademik natiqliyin əsasını təşkil edir. Ali məktəblərdə və ya xüsusi fənlər üzrə sistemli mühazirələr idarki əhəmiyyətli və yaradıcı xarakter daşıyır. Mühazirələrdə məsələnin qoyuluşu elmi dərinliyi və məntiqi şərhilə fərqlənməlidir. Silsilə ilə oxunan mühazirələr məntiqi ardıcılıqla bir-birilə əlaqələnməlidir”¹.

Əslində hər bir mükəmməl müəllim auditoriyada akademik natiqdir. Məsələn, filoloq-müəllim nitqini bədii əsərlər üstündə qurursa, onda bədii natiqdir, əgər əsərlərin üzərində təhlillər apararsa, onun elmi-nəzəri təərəflərini təhlil edərsə, artıq bu, akademik natiqlikdir.

“Yazıçı dedikdə, adətən, biz bədii əsərlər – hekayə, po-vest, roman, dram yazan müəllifi düşünürük. Lakin bu, bizcə

¹ Həsənov H.Ə. Natiqlik sənəti. B, 2003, s.20

yazıçı sənəti haqqında müəyyən qədər natamam təsəvvürdür. Bir yaradıcılıq sahəsi, bir ədəbi janr da var ki, o da yazıçı fəaliyyətinin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Bu, ədəbiyyat elmidir, ədəbi tənqiddir. Tənqid yazıçının ədəbiyyat, sənət, zaman, həyat, özü və həmkarları barədə fikir, mühakimə, düşüncə janrıdır. Tənqiddə məhz bu cür, yəni yazıçı düşüncəsi işığında müraciət edən və bu sahədə ardıcıl fəaliyyət göstərən sənətkarlarımızdan biri Anardır. Onun ədəbi-tənqidi məqalələri üçün müasir ədəbiyyata, ədəbi prosesin aktual problemlərinə müraciət etmək, bu problemləri dəqiq elmi prinsiplər və yeni təfəkkür mövqelərindən izah və təhlil etmək kimi məziyyətlər seçiyəvidir. Belə bir cəhət də xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Anar öz məqalələrində yalnız tənqidçi kimi yox, həm də ədəbiyyatşünas kimi klassik və müasir ədəbiyyatımızın tarixi və nəzəri problemlərini araşdıran peşəkar bir ədəbiyyatşünas kimi də ardıcıl olaraq çıxış edir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng klassikləri Nizami, Xaqani, Nəsimi, Xətai, Füzuli haqqında maraqlı məqalələrin müəllifidir. Biz onun “Nizami bizimlədir, burdadır” məqaləsini, yaxud “Şairin hünəri” (Nəsimi), “Şairin zəfəri” (Xətai) və “Şairin dərdi” (Füzuli) silsilə məqalələrini burada xüsusi qeyd edə bilərik. Bu məqalələrdə Anar orta əsr Azərbaycan poeziyasının fikir-fəlsəfi və bədii konsepsiyasını, onun insan və şəxsiyyət fəlsəfəsini, poetikasını təhlil etmişdir. Bu tipli məqalələr dərin, çoxcəhətli incələmələri, ədəbi-bədii mətnin dərkini özündə əks etdirən tədqiqat nümunələridir”.
(*“Ədəbiyyatımızın Anar fenomeni” – akademik **Bəkir Nəbiyev** tərəfindən yazıçı Anarın 70 illiyi münasibətilə AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun alimləri ilə görüşündə söylənmiş nitq, 4 aprel 2008-ci il*)

Siyasi natiqlik

Siyasi natiqlik nitq mədəniyyətində ictimai-siyasi natiqlik kimi də öyrənilir. Natiqliyin yarandığı gündən bu günə kimi ictimai-siyasi natiqlik millətin həyatında, tərəqqi-sində aparıcı rol oynayır. İctimai-siyasi natiqlik mövcud siyasi quruluşun həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətlərini canlandırır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə siyasi baxışlar natiqliyin bu sahəsində özünü əks etdirir. Siyasi natiqlər təbliğat və təşviqat işlərində xalqa əvəzsiz xidmət edir; xalqın ideyalarını yaymaqla onun təbliğatçısına çevrilir, kəsərli nitqi ilə mövcud problemlərin düzgün təhlil olunmasına nail ola bilir. Məhz bu xüsusiyyətlər onu digər natiqlik növlərindən fərqləndirir.

H.Həsənov yazır: “Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında ictimai-siyasi natiqlik xüsusi yer tutur. Bu natiqliyə dövlət quruluşu, siyasət və ideologiya ilə əlaqədar ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-maarif, etik-əxlaqi, məişət və elmi-texniki tərəqqi məsələlərinə həsr olunmuş məruzələr, nitqlər daxildir.

...Zəngin faktik materiala, aydın dəlil və sübutlara malik olan, respublikanın dövlət quruculuğunun vaxtaşırı meydana çıxan müvəqqəti çətinliyinin aradan qaldırılmasında siyasi natiqlik böyük səfərbəredici qüvvəyə çevrilir. Siseronun fikrincə, siyasi natiq gözəl danışmaqla yanaşı, bu danışıqdan siyasi məqsəd üçün istifadə etməyi bacarmalıdır”¹.

Siyasi natiqlikdə adından göründüyü kimi, ifadələr açıq üsulla deyil, dolaylı vasitələrlə, sətiraltı mənalarla çatdırılaraq dinləyicidə məsələyə maraq oyatmalıdır. Siyasi natiqin nitqində bu kimi şərtlər əsasdır:

- faktların reallığı və obyektivliyi ilə inandırıcılığa nail olmaq;

¹ Həsənov H.Ə. Natiqlik sənəti. B, 2003, s.17-18

- dəqiq və dolğun informasiyalar sayəsində nitqin səmərəliliyini təmin etmək;
- müxtəlif müqayisələr aparmaqla, obrazlı ifadələrin gücü ilə cazibədarlığı və təsirliliyi əldə edə bilmək.

“Sovet İttifaqında, Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət haqqında bəzi fikirlərimi və təkliflərimi Ali Məclisə çatdırmaq istəyirəm.

Birinci: Ölkə, sovet cəmiyyəti, dövlət üsul-idarəsi artıq bir neçə ildir ki, siyasi və iqtisadi böhran içindədir. Millətlərarası münasibətlər gərginləşib. Sovet İttifaqı dağılımaqdadır.

Bunların səbəbləri: Şübhəsiz ki, əmələ gəlmiş vəziyyətə keçmişin ayrı-ayrı mərhələlərində buraxılmış səhvlərin təsirini inkar etmək olmaz. Fəqət əsas səbəblər «perestrojka» adlandırdığımız dövrdə həyatımızın bütün sahələrində buraxılmış ciddi, kobud və bağışlanmaz səhvlərdir. Təəssüf ki, bunların üstü örtülüb-basdırılır, rəsmi dairələr və kütləvi informasiya orqanları ancaq keçmişə atəşə tuturlar.

Tam qətiyyətlə demək olar ki, 1985-ci ildə ölkəmizdə başlanmış dəyişikliklərin elmi, siyasi və iqtisadi əsaslarla işlənib hazırlanmış uzunmüddətli strategiyası olmamış və tələm-tələsik şəkildə həyata keçirilmiş, bəzən bir-birinə zidd olan tədbirlər təbiidir ki, müsbət nəticələr verməmişdir.

Milli siyasət sahəsində buraxılmış böyük səhvlər ölkənin bir çox respublikalarında faciəli vəziyyət yaratmışdır. Alma-Atada, Tbilisidə, Fərqanədə, Bakıda, Novı Uzəndə, Oşda, Baltikyanı respublikalarda baş vermiş hadisələr müttəfiq respublikaların hüquqlarının tapdalanmasının, mərkəzin imperiya siyasətinin nəticəsidir.

Əvvəlki illərdə özünə müəyyən qədər yol açmış demokratiya, aşkarlıq, siyasi plüralizm artıq məhdudlaşdırılır, ölkədə diktatura üsul-idarəsi tətbiq olunur.

Bunlar hamısı cəmiyyəti fəlakət səddinə gətirib çıxarmışdır”. (**Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Səvetinin Birinci Sessiyasında çıxışı, 5 fevral 1991-ci il**)

İnzibati-idarə natiqliyi

İnzibati-idarə natiqliyi – ölkə rəhbəri başda olmaqla, dövlət idarə və müəssisələrində və ya təşkilat və qurumlarında məsul şəxslərin peşəkar nitqi. Natiqliyin bu növündə rəhbər vəzifədə olan səlahiyyətli şəxs öz idarə etdiyi işçilərinə, kollektiv üzvlərinə hər hansı bir məsələ ilə bağlı iclas şəraitində müraciət edir. Burada nəzərdə tutulan məsələnin həllinə nail olmaq məqsədilə rəhbərin birinci uğuru onun nitq bacarığından keçir. Belə ki, hər bir rəhbərin idarəetmə uğuru onun işçilərlə ünsiyyət qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Burada “söz vardır, kəsdirər başı, söz vardır kəsər savaşı” kimi aforizmin deyim qüdrəti özünü doğruldur. İşçilərlə gündəlik ünsiyyət – mikronatiqlikdə, rəhbərin, idarəedənin daha kütləvi yığınaqda, iri həcmli toplantılarda öz məsul olduğu işçiləri ilə bilvasitə qurduğu ünsiyyət – makronatiqlikdə öz uğurlu nəticəsini verir.

İnzibati-idarə natiqindən tələb olunan mühüm nitq forması aydın, səlis nitq qabiliyyətinə malik olmaq və səmimiyyəti qorumaqdır. Bunun üçün onun nitqi daim müsbət məzmunlu, etik çərçivədə qavranılan sözlərdən, elastik cümlələrdən ibarət olmalıdır. İnzibatçı natiq birinci növbədə öhdəliklər qoyma, qərarlar qəbul etmə və tələbetmə kimi məsul vəzifə daşdığından bütün bunların həyata keçirilməsində işə həvəsləndirmə, ruhlandırma kimi priyomlardan istifadə etməlidir. Natiqliyin bu növündə təşkilatçılıq qabiliyyətindən irəli gələn çağırış, cəlbətmə xarakterli cümlələrdən, məzmunlu kəlamlardan, hətta ümidverici sitatlardan istifadə olunmalıdır.

“Hər il olduğu kimi, biz bu il də plan üzrə altı ayın sosial-iqtisadi yekunlarını müzakirə edəcəyik. Bu ənənə öz

bəhrəsini verir. Çünki bu toplantılarda həm görülmüş işlər, buraxılan nöqsanlar təhlil olunur, eyni zamanda, gələcək fəaliyyətimiz üçün praktiki addımların atılması müəyyən edilir. Təbii ki, hər ilin əvvəlində il ərzində görülməli işlər haqqında qərar verilir, tədbirlər planı təsdiq olunur. Ancaq həyat yerində durmur. Həyat dəyişir və yeni çağırışlar üzə çıxır. Belə olan halda, əlbəttə ki, biz öz planlarımıza da düzəlişlər etməliyik və edirik. Bu düzəlişlərin əsas məqsədi ölkəmizin uğurlu inkişafını sürətləndirmək, bunu təmin etməkdir. Ona görə biz bu gün də ənənəvi olaraq bu məsələləri müzakirə edəcəyik.

...Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədində vəziyyətlə bağlı məlumat artıq verildi və bu gün operativ vəziyyət bizi tamamilə qane edir. Biz istənilən vaxtda, lazım olan vaxtda bu günlərdə yaradılmış əlavə imkanlardan, o cümlədən döyüş məntəqələrinin yeni yerləşməsindən istifadə edib öz sözumüzü deyəcəyik". (*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2020-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasından, 15 iyul 2020 – ci il*)

İşgüzar natiqlik

İşgüzar natiqlik geniş anlamda düşünülə bilən bir nitq formasıdır. Belə ki, burada həm konkret qarşıya qoyulan məqsədlə bağlı təbliğat-təşviqat xarakterli məsələlər, həm ümumən bir işgüzarlıq missiyası nəzərdə tutulur.

Birincidə əsas iş qarşıya qoyulan məqsədin, ələ alınan hər hansı bir işin uğurlu sonucunu əldə etmək üçün inandırıcı nitq imkanlarından maksimum istifadə etməkdir. Buna "biznes natiqliyi" də deyilir. Müxtəlif mövzuda müəyyən idarə və təşkilatlarda aparılan səmərəli, inandırıcı danışıqlardır. İşgüzar natiqlikdə əsas tələb müttəfiqləri inandırma

bacarığıdır. Məsələn, menecer işi bunun mükəmməl nümunəsidir. Onların təmsil etdikləri obyektin biznes inkişafı üçün təyin olunduğu istiqamətlərlə işbirliyi məhz həmin şəxslərin nitq üslubundan ibarətdir. Burada nə çox obrazlı, bədii ifadələrdən, mücərrəd anlayışlardan, nə ciddi terminoloji sistemdən, mürəkkəb qarışıq cümlələrdən, nə pafoslu ibarələrdən, nə də rəsmi ünsiyyəti ifadə edən qəliblənmiş üslubi vasitələrdən istifadə etmək olmaz. Natiqliyin bu sahəsində çox sadə fikirlərlə real faktlara əsaslanan mövcud dəlillərdən çıxış edərək hökm etmədən, təzyiqli göstərmədən meyilləndirmək və bunun sonucuna inandırmaq vacib şərtidir. Odur ki, burada informativ yükünü qoruyan sözlərə, qısa, sadə cümlələrə, mətn etibarilə təsnifat xarakterli konkret ifadələrə üstünlük verilməlidir.

İşgüzar inkişaf yazarı Nadir Adilov “Biznesin uğuru üçün 2020-ci ildə 20 addım” adlı paylaşımında bir bəndi (17) də ünsiyyət və nitq məsələlərinə ayırır: “17. Natiqlik və ünsiyyət bacarıqlarını artır. Nəzərə al ki, nəyi necə təqdim etməyin çox önəmlidir. Emosional sabitliyini hər zaman qoru”.

Natiqliyin bu sahəsinin ikinci və daha önəmli istiqaməti olan işgüzar əlaqələrdə isə dövlət əhəmiyyətli məsələlərin gedişatında olan işgüzar səfərlər, orada plan üzrə həyata keçirilən tədbirlər, gələcəkdə hər hansı bir inkişafa yönəlmiş bağlanan müqavilələr, sazişlər və bu kimi rəsmi təkliflər əsasında yaranan nitq məcmusundan bəhs edilir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən işgüzar natiqliyin bu mühüm qolunu “diplomatik natiqlik” də adlandırmaq olar. Ona görə də burada ilk növbədə rəsmi-ışgüzar üslubun prinsipləri ilə tanış olmaq lazımdır.

“-Hörmətli xanım Prezident.

Hörmətli qonaqlar, xanımlar və cənablar.

İlk növbədə, xanım Prezident, Sizi bir daha Azərbaycanda səmimiyyətlə salamlayıram, Azərbaycana xoş gəlmisiniz.

Sizi bu yaxınlarda prezident seçkilərinə qazandığınız qələbə münasibətilə bir daha təbrik edirəm. Çox şadam ki, seçkilərdən qısa müddətdən sonra Siz Azərbaycana səfər edirsiniz. Bu, onu göstərir ki, Siz ölkələrimizin əlaqələrinə çox böyük önəm verirsiniz. Biz də Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin inkişafına böyük əhəmiyyət veririk. Çox şadıq ki, bu əlaqələr uğurla, sürətlə inkişaf edir. Bugünkü səfər və apardığımız müzakirələr, danışıqlar bir daha onu təsdiqləyir ki, bizim əlaqələrimizin çox gözəl gələcəyi vardır.

Biz bu gün, eyni zamanda, nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığa böyük diqqət göstəririk və bu da danışıqların mövzusu olub. Bu layihələr də ölkələrimizə çox böyük fayda gətirir. İlyarım bundan əvvəl Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılışı nəticəsində indi ölkələrimizin ərazisindən keçən yüklərin həcmi artır və artacaqdır. Biz hələ bu layihənin icrasının birinci mərhələsindəyik, ancaq artıq bunun faydasını görürük və artan yükdaşımalar deməyə əsas verir ki, biz düzgün yoldayıq. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılışından sonra Azərbaycan öz qonşuları ilə, Xəzərin şərq hissəsində yerləşən ölkələrlə çox fəal danışıqlar aparmışdır, razılığa gəlinmişdir. Əminəm ki, bu razılıq əsasında indi yükdaşımalar böyük dərəcədə artacaqdır. Bu, bizim ümumi layihəmidir. Bu yeni dəhliz imkan verəcək ki, qitələr birləşsin. Yenə də burada Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə - ənənəvi üçtərəfli əməkdaşlıq formatı əsas rol oynamışdır, indi isə əməkdaşlıq edən ölkələrin sayı artır”.

*(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** nitqindən, 27 fevral 2019)*

14.Səssiz nitq və ünsiyyət mədəniyyəti

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri səssiz nitqin ifadə forması kimi

İstər bədən (kinesika-yun. hərəkət) dili, istərsə də məkan-məsafə (proksemika-lat.yaxınlıq) dili ünsiyyət zamanı insanın istəmədən belə, özünü ifadə etmə formaları kimi səssiz nitqin passiv ünsiyyət şəklidir. Passiv ünsiyyət ifadəsini ona görə işlədirik ki, bu davranış nitqi şifahi nitqin bir parçası kimi, aktiv şəkildə fəaliyyət göstərən jest-mimikalara qarşı durur.

Bədən dili - qeyri-verbal ünsiyyət formalarından biridir. Bədən dili bütöv bir bədənin və ya bədənin hər hansı bir hissəsinin hərəkəti ilə əlaqəli olaraq sözsüz davranış kimi istifadə edilən rabitə funksiyasının şərhə haqqında elmdir. Jest və mimikalardan (nitqi tamamlayır!), pantomim hərəkətlərdən (fərdi yaradıcılıq məhsuludur!) fərqli olaraq şüuraltı davranış formasıdır. Sadaladığımız digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrində məqsəd təqdim etmək - danışılanı ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari şəkildə tamamlamaq üçündür. Bədən dili isə heç bir məqsəd güdülmədən və özü də fərqinə varmadan insanın öz daxilini “ələ verməsidir”. O, hadisələrə və proseslərə özbaşına reaksiyalar verməklə, ünsiyyət zamanı qarşı tərəfə, bəlkə də, daha dəqiq mesajlar ötürür. Təbii ki, bədən dedikdə, burada söhbət ümumən insan vücudundan gedir; bədənin müəyyən əzaları və ayaqların duruşu ilə yanaşı, həm də əl-qol hərəkətlərinin fəallığı, müəyyən üz ifadələri və gözün müxtəlif hərəkətliliyi nəzərdə tutulur.

!!!Bədən dilindən danışılarda bütün qeyri-verbal ünsiyyət formalarını: mimika-jest, pantomim hərəkətlər, məsafə münasibətləri, geyim tərz, hətta müxtəlif aksesuarlardan istifadə və s. bura aid etməyə çalışırlar. Əslində isə məhz dil baxımından yanaşsaq, bədən dilinin özü həmin qeyri-verbal ünsiyyətin bir növüdür.

Müxtəlif ədəbiyyatlardan¹ da bildiyimiz kimi, bədən dili ilə insanın bu “gizli” dünyasından aldığımız təəssüratlar sayəsində onların bir çox söyləmədikləri və ya söyləmək istəmədikləri lazımı məlumatı almaq olur. Bədən dili bizə bir-birimizi daha dərinədən tanıdan, inam yaradan və ya güvənsizlik hiss etdirən başlıca ünsiyyət priyomlarından biridir. Qısa, ünsiyyətin “oxu”naraq “kəşf” edilən bu forması bütün hisslərə, duyğulara gedən yolun açarıdır. Bu baxımdan onu ilk təəssüratın və ya son qənaətin doğruluğunu işarət edən ən köməkçi vasitə kimi də dəyərləndirmək olar. O səbəbdən də istənilən sahədə (məhkəmə, psixologiya, inzibati və s.) sorğu prosesi zamanı həmin “dil” qarşı tərəfin asanlıqla köməyinə çatır.

Bədən dili bir tərəfdən də sözlərin ifadə etmədiyi, etmək istəmədiyi və yaxud ifadə etməyə zamanı çatmadığı anlamları lazım olan qədər ötürür. Bunu düşüncənin sürəti ilə səsli nitqin çatdırma gücü arasında dəfələrlə fərq edən nisbətə də izah edirlər.

Bədən dili vasitəsilə insan nəinki hər hansı bir mövzunu, söhbəti, ümumiyyətlə, ünsiyyətdə olduğu insanlar arasında öz keyfiyyətlərini də ortaya çıxarmış olur. Məsələn, özünə qapalı insanlar, əsasən, gözünü bir nöqtəyə dikər, üzə baxaraq danışmağı xoşlamırlar. Açıq xasiyyətli insanlar isə qarşı tərəfi müşahidə edərək danışmağı sevirlər.

Qadınlarda və kişilərdə bədən dilinin istifadəsi fərqlidir. Belə ki, qadınlarda bununla bağlı imkanlar genişdir: utancaqlığı, abır-həyanı ifadə edən üz qızarmaları, gözü gizlətmələr, işvəni, nazı ifadə edən müxtəlif şəkildə saçə toxunma, əl-qol hərəkətləri, oturub-durma tərzi və s. Kişilərdə isə təmkinli duruş, inamlı baxışlar və yaxud gözaltı müşahidə, bəzən də özünü ötəri səliqəyə salmaq - yaxasını və ya

¹ Allan və Barbara Pease. *Beden dili*. İstanbul, 2019; Co Navarro/ M.Karlins. *Bədən dili*. B., 2015.

qol düyməsini düzəltmək, kəmərinə bərkitmək kimi hallar müşahidə edilir.

Belə bir fikir də mövcuddur ki, təbii dil (verbal!) və bədən dilinin təməlində yatan əsas proseslər mahiyyət etibarilə bənzərdir. Bu isə ünsiyyət aktında onların paralel mövcudluğunu şərtləndirir. Bu həm də fərqli həcmlərdə ifadə oluna bilər. Məsələn, sözsüz dilin hər bir elementi, təbii dilin bir elementi kimi və ya əksinə, hər bir element bir kontekstual mənanı ifadə edə bilər.

Təbii ki, bədən dili kimi qəbul etdiyimiz bir çox davranış tərzlərimiz zamanla təbii dilin özünün müəyyən inkişafı ilə bağlı olaraq onun təsiri altında yenilənir, nizamlanır. Yəni unutmayaq ki, bədən dili qeyri-ixtiyari olaraq baş verən ünsiyyət tipi olsa da, o da dilin bir ifadə formasıdır. Və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, burada bir paralellik mövcuddur. Həmin qarşılıqlı təsir nəticəsində bədən dili yoluyla da məna və duyğuların zənginləşərək ötürülməsi baş verir.

Bədən dilindən bəhs edən kinesika elminin banilərindən biri Amerikalı antropoloq R.Berdvistel kinesikanın ekvivalenti kimi işlənən “bədən dili” ifadəsini “bədənle ötürülə bilən şeyin dilçi dilinin tərifinə cavab vermədiyini” səbəbilə qəbul etməmiş, 1952-ci ildə məhz kinesika terminini irəli sürərək tədqiqata kompleks şəkildə yanaşmışdır; üz ifadəsi, duruş, yerləşmə, həmçinin əllərin və bədənə görünən hərəkətlərini sözsüz ifadələr olaraq birləşdirmişdir. Berdvistel bədən dilinin öyrənilməsində genetik proqramların deyil, mədəni mühitin rolunu qəbul edir, buna görə də həmin istiqamətdə antropologiya və dilçilik elmlərinin öyrənilməsini vacib sayırdı.

Berdvistel insanların müxtəlif duruş və hərəkət yolu ilə necə ünsiyyət qurduğunu öyrənmək məqsədilə müşahidələrini cəmləşdirib “Kinesiksə giriş” (1952) və “Kinesika və kontekst” (1970) kitablarını yazır. O, təsviri dilçiliyə əsaslanaraq bədənə bütün hərəkətlərinin məna daşdığını

və şifahi ifadə olunmayan davranışların danışiq dili ilə paralel bir şəkildə təhlil edilə bilən dil qanunauyğunluqlarına malik olduğunu maraqlı bir şəkildə izah etmişdir. Antropoloq alim kinesika termininin adlanmasından başlayaraq şifahi nitqin ən kiçik vahidi fonemin əsasında *kin*, *kinem* terminini (*kine*-qaşların qaldırılması və endirilməsi kimi bədən hərəkətinin ən kiçik hissə olunan elementidir!) irəli sürür və qeyd edilən hərəkət dili ilə danışiq dili arasındakı bənzərliyi leksik və qrammatik paralelliyə qədər aparır və belə ifadə edir ki, ““kineme” fonemə bənzəyir, çünki eyni olmayan, lakin ictimai mənaya təsir etmədən, əvəzinə istifadə edilə bilən hərəkətlər qrupundan ibarətdir”.

Deməli, işarə və təbii dillər arasında bəzi oxşarlıqlar var və bu oxşarlıq qeyd etdiyimiz kimi, daha böyük dil vahidlərinə qədər gedir. Bədən dili ilə söz dilinin paralel mövcudluğu və ya qarşılıqlı əlaqəsi, hər iki prosesin mahiyyət etibarilə eyni məqsədə xidmət etməsi səbəbindən irəli gəlir. F.Bekonun sözləri ilə desək, “dil qulağa bir şey söylədiyi kimi, əl də gözə bir şey deyir”. Bunlar aşağıdakı səbəblərlə izah olunur: -bədən dilinin də özünəməxsus leksikaya malik olduğu iddia edilir. Belə ki, bu səssiz hərəkətlər də sakit və həyəcanlı, neytral və rəngarəng ola bilər; -bədən dili bəzən daha böyük dil vahidlərinə bənzər şəkildə mövcud mətni dəyişmədən ifadə olunur. Yəni bütöv bir məzmunu ifadə etmək gücünə malik olur.

Məsafə dilinin ünsiyyətdə rolu digər səssiz davranış mədəniyyəti göstəriciləri ilə müqayisədə daha dərin hissələri ifadə edir. Proksemika termini ilə tanınan bu elm sahəsi Amerikalı etnoloq E.T.Hall tərəfindən yaradılmışdır. Proksemika – insanların bir-birilə və ya insanların ətraf mühitlə arasında olan məsafə münasibətlərini araşdıran elmdir. İnsanın məkan davranışını təmsil edən bu sahə məsafə ölçüləri üzrə dəqiqləşir. İnsanlar arasında ara məsafə azaldıqca o, münasibətlərin yaxınlığını göstərir. Məsafələrin

yaxınlaşması duyğuların artması ilə müşahidə olunur. Bu anlamda səsli nitq ilə səssiz nitq (məsafəli davranış mədəniyyəti) arasında bağlılıq olur.

Hall məsafə sahələrini yaxınlaşma səviyyəsinə görə təxminən bu cür müəyyənləşdirmişdir: intim (fiziki təmasın üstünlük təşkil etdiyi daha yaxın mərhələ və sonrakı mərhələ - təqribən 14-45 sm); fərdi (proksimal faz - təqribən 45-75 sm - və distal - təqribən 0.75-1.2 m); sosial (daha yaxın mərhələ - 1.2-2.1 m - və sonrakı mərhələ - təqribən 2.1-3.6 m); ictimai (daha yaxın mərhələ - təxminən 3.6-7.5 m - və daha da 7.5 m və daha çox)

Psixoloji müdafiə sərhədi kimi verilən birinci sahənin (0 – 45 sm) insanın həyat yoldaşı, sevgilisi, ailə fərdləri kimi yalnız məhrəm əlaqəsi olan insanlarla mümkünlüyü göstərilir. Fərdi sahə (45 — 120 sm) yaxın dostlar, qohumlar və tanış insanlarla ünsiyyət zamanı yaranır. Sosial sahə (1,2 m — 3,6 metr) adından da göründüyü kimi, iş yerində və ya yaşayış yerimizdə görüşdüyümüz insanların yer ala biləcəyi bir ara məsafəsidir. İctimai sahə (3,5 metrdən uzaq) ümumi ərazi hesab olunaraq burada yad insanların olması qəbul ediləndir. Və bu, ünsiyyətlilikdən çox ünsiyyətsizliyin işarəviliyidir.

Səssiz nitqin davranış mədəniyyətində rolu

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz səssiz nitqin bir davranış mədəniyyəti nümayiş etdirmə qabiliyyətinə malik olaraq ünsiyyət mədəniyyətində rolundan ətraflı danışa bilərik.

Dil və nitq bəhsində verdiyimiz bəzi fikirlərə əsasən bir daha deyə bilərik ki, nitq dilin, sadəcə, ifadə mexanizmidir. Bu sırada nitq özü səsli və səssiz olmaq üzrə iki cür təzahür edir. Səsli nitq (şifahi və yazılı!) bizim öyrəndiyimiz nitq mədəniyyətinin nüvəsini təşkil edir. Səssiz nitq isə daha geniş anlayış olan ünsiyyət mədəniyyətinin bir şəkli olaraq

səsli nitqin ifadə edə bilmədiklərini və ya ifadə etmək istəmədiklərini həyata keçirir. Bu baxımdan da dolayısı ilə o da nitq mədəniyyətinə xidmət etmiş sayılır.

Səssiz nitq gündəlik ünsiyyətimizdə daim bizimlədir. Yuxarıda verdiyimiz bədən dili və məsafə dili başda olmaqla, digər səssiz davranışlarımız bizi lazımi səviyyədə anlatmağa xidmət edir. Və ya belə deyək ki, biz artıq bir ənənə olaraq bəzi məqamlarda səssiz nitqin köməyi ilə özümüzü ifadə etməli oluruq; bu, özünü təqdimin yeganə yolu belə, hesab oluna bilər. Buraya geyim tərz, xüsusən qadınlarda görkəmi tamamlayan digər vasitələr, qonaq qarşılamaq niyyəti və s. bu kimi halları aid etmək olar. Bizim milli-etnik xüsusiyyətlərimizdən irəli gələrək öyrəndiyimiz və mənimsədiyimiz bir çox məsələlər, əslində bizi səssiz nitqin mədəniyyətinə doğru aparən bir inkişaf yoludur. Ertuğrul Yaman “Bədən dili” kitabında yazır: “Nə söylədiyinizdən çox, necə göründüyünüz önəmlidir”. Biz gündəlik həyatımızda bununla bağlı onlarca misal çəkə bilərik. Məsələn, yas mərasiminin artıq təsəvvürlərdə canlanan bir mənzərəsi var: qara rəngə üstünlük vermək, bəzəklə əşyalara, vasitələrə yer verməmək və ilaxır. Bu gün artıq cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı, ictimai məsuliyyəti ilə bağlı olaraq bu mərasimlərin yalnız qohumluq münasibətləri çərçivəsində deyil, daha geniş bir ortamlarla təşkili həmin “yasa batmaq” hisslərinin ifadəsində də iştirakçıların yaxınlıq dərəcəsinə görə dəyişir: ən doğmalar qara və ya tamamilə tünd geyimdə olur və əlavə bir göstəricilik vasitələrindən istifadə edilmir; digər iştirakçılar qohumluq və ya münasibət yaxınlığından uzaqlığa, yaxud qəlb yangısından qismən soyuqqanlılığa doğru öz ümumi görkəmlərində bu məclisdə kimliklərini ifadə edə bilirlər; hətta xoşagəlməz bir hal kimi qəbul olunsada, rəhmətə getmiş insana müəyyən şəxsi münasibətdən irəli gələrək yüksək əhvalruhiyyəni ifadə edən bir tərzlə özünü aparən şəxslə də

qarşılaşmaq olar. Yəni göstərilən məqamda səsli nitqin yalnız “başsağlığı diləmək” çərçivəsində görə biləcəyi işdən savayı, həmin şəxsə və ya onun doğmalarına olan bütün mümkün münasibətlər səssiz nitqin sayəsində müşahidə olunur. Eləcə də toy mərasimlərində iştirak edənlərin ora hazırlıq səviyyəsi, ümumən iştirakı – rəsmi və ya qeyri-rəsmi bir çağırış sırasında olmasına bir işarətdir. Bundan başqa, digər kütləvi toplantılarda onların məramından, səviyyəsindən asılı olaraq insanlar öz geyim növünü, xüsusilə qadınlar saç düzümünü, zinət əşyalarını öncədən müəyyənləşdirməyə çalışır. Bütün bunlar artıq bizim həyat həqiqətlərimizi əks etdirən bir ünsiyyət modulumuzdur: biz kimik? qarşı tərəfə münasibətimiz nədir və necədir? Və bütün bunlar davranış səviyyəsində qalmaqla kifayətlənmir, dərk edilir, anlam qazanır, dilə çevrilir və biz danışmasaq da, ruhumuz, xarakterimiz, niyyətimiz danışır.

Məsələn, bədən dili olaraq əllərin müxtəlif şəkil alaraq idarəsi bu anlamlarla izah olunur (sıralanma əsaslıq prinsipi daşıyır-H.N.):

- 1) əlləri yumruqlanmış halda qoyunda gizlətmək: izləyici, hirsli, narahat
- 2) əlləri açıq şəkildə qoyunda çarpazlamaq: izləyir, rahatdır, qarşısındakına güvənir
- 3) əlləri ilə oturduğu kreslonun tutacaqlarından yapışmaq: ürkək, çəkingən, narahat
- 4) əlləri çənəyə dayamaq: rahat, maraqlanan, gözlədiyinə nail olan
- 5) əlləri şalvarın yan ciblərinə qoymaq: aşağılayan, özünə həddən artıq güvənən, qarşısındakını ciddiyyə alməyan
- 6) əlləri pencəyin ciblərinə qoymaq: çəkingən, özünə qapanmış, kömək gözləyən
- 7) əli (şəhadət barmağı) boynun ardına doğru tutmaq: fikirli, narahat, verəcəyi cavabdan əmin olməyan

8) əli (şəhadət barmağı) üst dodaqdan üzün aşağı qar-
maqşəkili tutmaq: fikirli, rahat, maraqlanan¹

Və yaxud məsafə dili olaraq ünsiyyətdə fərdi və intim məsafələrin, ictimai və sosial məsafələrin daralması tərəf-
daşların şəxsi münasibətlərinin çərçivəsində reallaşır. Məsə-
fələr şifahi ünsiyyətin açarı kimi dərk edilir. *Mümkünsüzümü,*
mümkünümü kimi sualların həllində aparıcı rol oynayır.

Bədən dili, məsafə dili, geyim dili... və ümumən səssiz nitqin predmeti kimi çıxış edən hər bir davranış bizim daxili mədəniyyətimizin bir göstəricisidir. Dil biliklərimizin passiv nümayişi (!), ünsiyyət mədəniyyətimizin aktiv təkini (!)dir.

¹ E.Yaman. *Beden dili*. Ankara, 2015

15. Nitq etiketləri

Həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiq olunan qaydalar bizi nizamlamağa, bir araya gətirməyə xidmət edir. Konstitusiyaya maddələrindən başlamış yol hərəkətləri qaydalarına qədər qəbul olunmuş hər bir qayda, tətbiq bizi xaosdan qurtarmaq üçündür.

Nitqdə də belə qaydalar möcuddur. Onlardan ən başlıcası normalardır. Normalar ümumi ünsiyyətimizi təmin edir və bunu nitqdə ən ali qaydalar sistemi hesab edirik. Lakin danışiq qaydalarımız bununla bitmir.

Biz insanların ünsiyyət qurmaq bacarığına müxtəlif sosial vəzifələrimiz də təsir göstərir. İctimai-sosial mühitimizə uyğun olaraq danışiq tərzimizi tənzimləyirik. Yəni böyük və ya kiçiklərlə, rəsmi dairələrdə, iş mühitində olan insanlarla və ya doğmalarımızla, ailəməzlə uyğun danışiq şəkillərindən istifadə edirik. Bu, xüsusi bir norma deyil, danışiq davranışlarıdır. Həmin danışiq davranışları cəmiyyət tərəfindən hazırlanmış şifahi danışiq qaydalarının bir məcmusudur, stereotipik vəziyyətlərdə istifadə olunan şifahi ünsiyyət formulları sistemidir. Belə danışiq qaydaları məcmusundan biri də **nitq etiketləridir**.

Nitq etiketi dedikdə, “həmsöhbətlər arasında şifahi əlaqə qurmaq, bir-birlərinə nisbətən sosial vəzifələrinə və vəzifə mövqelərinə görə seçilən tərzdə ünsiyyəti qorumaq, rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə qarşılıqlı münasibətləri qurmaq üçün cəmiyyət tərəfindən təyin olunmuş sabit rabitə formulları sistemi”¹ nəzərdə tutulur.

Nitq etiketləri həm də daxili mədəniyyətimizi ifadə edən müəyyənlanmış sözlər qrupudur. Nitqimizi gözəlləşdirmək, maraqlı, cəlbedici etmək fərdidir. Nitq etiketləri isə

¹ Лингвистический энциклопедический словарь, «Советская энциклопедия» М., 1990, с. 413

hamı üçün məcburidir və dediyimiz nizamın bir vasitəsidir; ümumi əxlaq, səmimiyyət prinsiplərinə əsaslanır, qısa nitq mübadiləsini dolğunlaşdırır.

Nitq etiketlərinin olması insanların qısa və nəzakətli ünsiyyətini tamamlayır. Həmin hazır ifadələrin sayəsində insanlar çox zaman itirmədən, bir-birilərini yormadan anlaşmağı bacarırlar. Eyni zamanda bunu ünsiyyətə girməyi sevməyən insanların da qurtarıcı vasitəsi hesab etmək olar. Digər tərəfdən müxtəlif millətlərdən olan insanlar da bu etikətlər vasitəsilə ən kritik anda belə, vəziyyətdən çıxmağı bacarırlar. Yəni fərqli xalqların mədəniyyətlərarası təmasında bir-birilərinin nitq etiketlərinə bələd olmaq onların uğurlu kommunikativ münasibətinə kömək olur. Bəzən də həmin mədəniyyətlərin daşıyıcıları arasında dillərarası bir müdaxilə, yəni bir dilin xüsusiyyətlərini digər birinə köçürmək vərdişi də var.

Nitq etiketləri hər bir xalqın milli mədəniyyətinin vacib elementlərindəndir. Bu danışq etiketi uşaqılıqdan mənimlənilən sözlər qrupudur. Dildə olan bu sabit ünsiyyət formulları hər bir xalqın zəngin milli təcrübəsi, adətlərin özünəməxsusluğu ilə yaranıb formalaşır. Bu amillərdə başlıca rol oynayan etnik-mədəni xüsusiyyətlərlə yanaşı, dinin təsirini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunların ən saf (qeyri-rəsmi!) şəkli bu gün yaşlı nənə-babalarımızın, bölgələrimizdə yaşayan insanların dilində daha çox qorunub saxlanmışdır.

Onların işlənməsində maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, nitq etiketləri özlüyündə bir-birini tamamlayan sözlər qrupudur. Yəni etikətlər “dialoq birliyi, sabit ünsiyyət formulları daxilində situasiya baxımından şərtləndirilmiş, kommunikativ yönümlü, tematik olaraq bir-birinə bağlı və

bir-birindən asılıdır”¹. Məsələn, *-Salam! – Əleyküssəlam!; - Xoş gəlmisiniz! –Xoş gününüz olsun!* və s.

Nitq etiketinin işlədilmə priyomlarında da müəyyən bir qanunauyğunluqlar hökm sürür. Belə ki, görüşmə zamanı, yaxud təbrik etmədə qarşı tərəfdən səslə və ya ən azından səssiz (mimika, jest) şəkildə cavab reaksiyası alınmayan zaman bu, həmsöhbət üçün təhqir kimi qəbul olunur. Qeyd edək ki, bəzən səssiz şəkildə cavabın özü də etinasızlıq və ya saymazlıq hesab olunur.

Nitq etiketləri öz standartlığı ilə təkrar-təkrar eyni fikrin ətrafında dolanan mövzunun, uzun-uzadı ünsiyyətin qarşısını alır. Nitq etiketlərinin sayəsində dialoqu çox yığcam və məzmunlu şəkildə qurmaq olur. Bu prinsiplərdən faydalanmağın müxtəlif yaş mərhələlərində fərqli olduğu da iddia edilir. Belə ki, danışq etiketlərindən ünsiyyətdə kişilər nadir hallarda, ümumiyyətlə, ali təhsilli orta yaşlı insanlar arasında daha çox, gənclər və yaşlılar arasında isə aşağı səviyyədə istifadəyə rast gəlinədiyi verilir².

Nitq prosesində işlədilən əsas nitq etiketlərini yığcam şəkildə bu cür də qruplaşdırmaq olar:

Müraciət etiketləri:

Müraciət etiketlərində diqqəti çəkən məsələlərdən biri müraciətin “Siz” şəklində verilməsidir. Y.Seyidov Azərbaycan dilində “Siz”in müraciət forması olaraq işlənmə tarixinin qədimlərə gedib çıxdığını konkret faktlarla -- M.Kaşğarının türklərin yaşlı, hörmətli adama “siz” deməsi³, İ.Nə-

¹ Соколова Н.Л. Английский речевоу этикет. Монография. – М., Изд-во УДН, 1991, с.80

² Гвазава В.И. Русский речевоу этикет: Социокультурный аспект - дис.канд.фил. наук. Краснодар, 2000

³ Вах: Сəфəров N. Ханım, hey! В., 1999, s.17

simidən və M.F.Axundovdan tək şəxsə “siz” lə müracət etməsi -- təqdim edir¹. Bu qayda bütün müraciət formalarında izlənilir: *bağışlayın, buyurun, əyləşin, lütfən sözünüzdə davam edin.*

Xitab funksiyasında olan bu ifadələr fərqli olaraq, konkret adı deyil, ümumiləşmiş müraciət adını bildirir: *Xanım! Cənab! Bəy! Müəllim! Doktor! Oğlum! Qızım! A bala! Dər-din alım! Qadası! Ədə!...* Müraciət etikətləri rəsmi (*məsələn, Cənab prezident! Hörmətli tamaşçıları!*) və qeyri-rəsmi (*məsələn, Oğlum! Əzizim!*) olmaqla iki yerə ayrılır.

Görüşmə etikətləri: *Salam! Əleyküm-salam! Xoş gəlmişsiniz! Xoş gördük! Gününüz aydın olsun! Axşamınız xeyir! ...*

Ayrılma etikətləri: *Görüşənə qədər! Əlvida! Xudahafiz! Yaxşı yol! Uğur olsun! Allah amanında! Salamət qalın!...*

Təbrik etikətləri: *Təbrik edirəm! Mübarəkdir! Xoşbəxt olsun-lar! Gözünüz aydın! 100 yaşayın! İcazə verin sizi təbrik edim! Bütün xoş arzular sizin olsun! ...*

Bundan başqa, alqışlar, qarğışlar, söyüşlər kimi ifadələr də nitq etikətlərinə daxil edilir.

Alqışlar: *Allah sizə kömək olsun! Görüm neylim, necə ələyim deməyəsiniz! Yastığınız yüngül olsun! Allah güc versin!, İşin avand olsun! Allah rəhmət ələsin! ...*

Qeyd edək ki, təbriklər eyni zamanda müsbət emosiyalar ifadə edən, xoş məram xidmət edən bir nitq etikəti olduğuna görə alqışlara bənzəyir. Lakin burada əsas fərq təbrikin konkret bir hadisəylə bağlı olmasıdır. Alqışlar isə ya ümumən kiməsə, ya da hər hansı bir hadisəni yaşayan şəxs

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası.Morfologiya. B., 2002, s.293

tərəfindən yaxşılıq gördüyü qarşı tərəfə ünvanlanan ümumi xoş niyyətlərdir.

Qarğışlar: *Gözün tökülsün! Allah evini yıxsın! Qapından otlar bitsin! Allah lanət eləsin! ...*

Bundan başqa, müxtəlif münasibətləri ifadə edən nitq etiketləri də vardır: *Məsləhət vermək istəyirəm!* və ya *Təklif etmək istəyirəm! Çox gözəl görünürsünüz!*

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları, B., 2013.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 2006.
3. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). B., 2002.
4. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. B., 2018.
5. Cəfərov N. Ümumi dilçilik. B., 2020.
6. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. B., 2014.
7. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. B., 2001.
8. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild. B., 2016.
9. Həsənov H. Natiqlik sənəti. B., 2003.
10. Humboldt V. Məqalələr və fraqmentlər (tərc. N.Cəfərov). B., 2019.
11. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. B., 2011.
12. Məhərrəmli Q. Audiovizual nitq. B., 2000.
13. Sözsür F. Ümumi dilçilik kursu (tərc. N.Cəfərov, İ. Temiroğlu). B., 2018.
14. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B., 2014.
15. Ümumi dilçilik müntəxəbatı. B., 2020.
16. Pease Barbara & Allan. Beden dili (çeviri Ozan Yıldız), 3. Baskı. I., 2019.
17. Аристотель. Риторика - ок.355г. до н.э. (пер. Н. Платоновой). М., 1978.
18. Ипполитова Н.А., Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи. Учебник. М., 2019.
19. Марченко О.И. Риторика как феномен культуры. – Дис. док. филос. наук, С-П., 2001.
20. Сурикова Т.И., Клушина Н.И., Анненкова И.В. Русский язык и культура речи. Учебник. М., 2017.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
1.Nitq mədəniyyəti fənninin predmeti, məqsəd və vəzifələri.....	5
2.Azərbaycan Respublikasının dövlət dili.....	21
3.Dil, nitq, nitq mədəniyyəti	38
4.Nitqin tipləri: daxili nitq və xarici nitq.....	51
5.Xarici nitqin növləri: monoloji nitq və dialoji nitq	61
6.Ədəbi dil.....	68
7.Ədəbi dil normaları.....	78
8.Fonetik norma	87
9.Leksik norma	96
10.Qrammatik norma	103
11.Mədəni nitqə verilən tələblər	114
12.Natiqlik sənəti və onun tarixi	123
13.Natiqliyin sahələri	137
14.Səssiz nitq və ünsiyyət mədəniyyəti.....	147
15.Nitq etiketləri	155
Ədəbiyyat	160

Nahidə Məqsəd qızı Həsənova

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ**

(Dərs vəsaiti)

Çapa imzalanıb: 22.08.2022
Format 60x84 ¹/₁₆. Ofset kağızı.
Həcmi 9,5 ç.v.. Sayı 100

“Bakı Universiteti Nəşriyyatı”nda çapa hazırlanıb.
Bakı Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı şəh., ak. Z. Xəlilov küç. 33
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az